MEMOIRS OF THE SCIENTIFIC ŠEVČENKO SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN
Vol. - CLXIII - Band

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Том CLXIII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

Париж — Нью-Йорк

Накладом Товариства

ПУБЛІКАЦІЇ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

I. Записки Наукового Товариства імени Шевченка 163 томи.

II. Публікації Секцій НТШ:

1. — Збірник Історично-Філософічної Секції, 16 томів.
2. — Український Архів, 15 томів.
3. — Збірник Філологічної Секції, 24 томи.
4. — Українська Бібліотека, 8 томів.
5. — Збірник Математично-Природописно-Лікарської Секції 32 томи.
6. — Звідомлення з засідань Математично-Природописно-Лікарської Секції (в німецькій мові), 26 зшитків.
7. — Резюме прочитаних доповідей (в чужих мовах), 2 томи.

III. Публікації Комісій НТШ:

1. — Археографічна Комісія видала:
   а) Джерела до історії України, 22 томи.
   б) Пам'ятки української мови й літератури, 7 томів.
   в) Котляревський Перелицьована Енеїда, передрук першого видання з 1798 р.
   г) Збірка актів до історії суспільно-політичних і господарських відносин в Західній Україні.
   ґ) Шевченко, Кобзар, факсиміле першого видання з 1840 р.
2. — Статистична Комісія видала:
   Студії з поля суспільних наук і статистики, 5 томів.
3. — Правнича Комісія видала:
   а) Часопись Правнича, 10 томів.
   б) Часопись Правнича і Економічна, 10 томів.
   в) Правнича Бібліотека, 4 томи.
   г) Збірник Правничої Комісії, 2 томи.
4. — Етнографічна Комісія видала:
   а) Етнографічний Збірник, 38 томів.
   б) Матеріяли до української етнології, 20 томів.
5. — Бібліографічна Комісія видала:
   а) Матеріяли до української бібліографії, 7 томів.
   б) Українська Книга, 5 томів (на спілку з Українським Товариством Бібліографів).
6. — Фізіографічна Комісія видала:
   Збірник Фізіографічної Комісії 7 томів.
7. — Географічна Комісія видала:
   Праці Географічної Комісії, 1 том.
8. — Комісія Шевченкознавства видала:
   Праці Комісії Шевченкознавства, 2 томи.

Вячеслав Прокопович

«ПЕЧАТЬ МАЛОРОССІЙСКАЯ»

СФРАҐІСТИЧНІ ЕТЮДИ

MEMOIRS OF THE SCIENTIFIC ŠEVČENKO SOCIETY
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN
Vol. - CLXIII - Band

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Том CLXIII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

Париж — Нью-Йорк

Накладом Товариства

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Том CLXIII

Вячеслав Прокопович

«ПЕЧАТЬ МАЛОРОССІЙСКАЯ»

СФРАҐІСТИЧНІ ЕТЮДИ

з біографічним нарисом
проф. Андрія Яковлева

1954

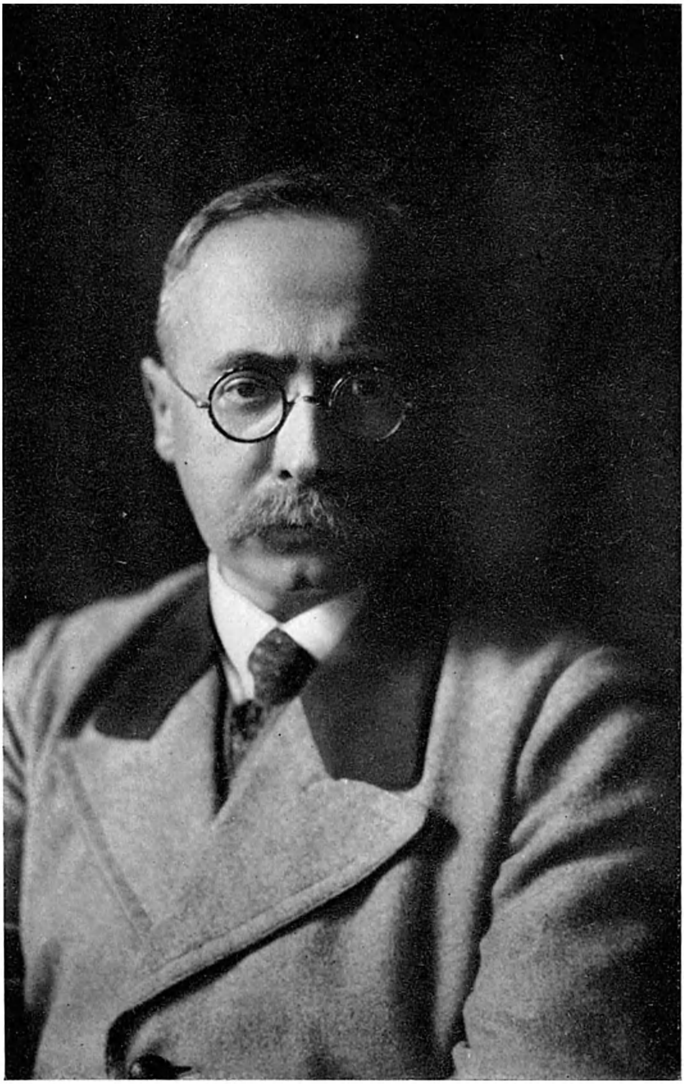
Перша Українська Друкарня у Франції

VJAČESLAV PROKOPOVYČ

« PEČAT' MALOROSSIJSKAJA » (« LITTLE RUSSIAN SEAL » — « SCEAU DE PETITE RUSSIE » — « KLEINRUSSISCHES SIEGEL »)

SPHRAGISTICAL STUDIES — ETUDES SPHRAGISTIQUES — SPHRAGISTISCHE STUDIEN

Літературний редактор Леонід Полтава

ВЯЧЕСЛАВ КОСТЯНТИНОВИЧ ПРОКОПОВИЧ

(1881 — 1942)

Вячеслав Костянтинович **П р о к о п о в и ч** походив із стародавнього шляхетсько-козацького роду герба «Гроти». Народився 10 червня 1881 р. в Києві, в родині священика о. Костянтина Прокоповича, свідомого українця. З дитинства чув від батьків про минуле України та про її недолю. В їх домі збиралися українці, читали часописи й книжки, що потайки діставали з Галичини. Згадуючи про свої молоді літа, В. К. завше додавав, що він «завдячує своїм батькам тим, чим він став». Дитячі роки прожив В. К. у Златополі, на Київщині, середню освіту здобув у Білоцерковській гімназії, в якій його батько викладав науку Закону Божого. Після закінчення з медалею гімназійної науки вступив до історично - філологічного факультету Київського Університету св. Володимира, де студіював історичні науки під керівництвом нашого славного історика проф. Володимира Антоновича. Під його впливом віддався науці історії України, перебравши від свого професора охоту до праці над архівними джерелами України, методу їх опрацювання й нахил до науково - педагогічної праці. Одержавши університетський диплом, В. К. дістав посаду вчителя історії в одній з київських державних гімназій. Мав він видатні педагогічні здібності, викладав свою науку талановито, особливо ту частину, що стосується доби давньої Київської держави, Гетьманщини тощо. Своїми лекціями здобув любов і пошану учнів до себе та до предмету своїх викладів. Тоді були часи, коли вчителі історії в російських школах мусіли викладати історію дуже обережно, дотримуючись офіційної програми та рекомендованих шкільним начальством підручників; навіть вживання імени України було суворо заборонене. Тож молодий педагог, що в університетській авдиторії та в семінарях звик був до деякої свободи академічного викладу, скоро потра-

пив на індекс політично неблагонадійних вчителів і був звільнений з гімназії за «украйнофільство»: про дальшу кар'єру педагога в державних школах Російської імперії вже не було чого й думати. Згодом В. К. дістав посаду вчителя в приватній гімназії, але ненадовго, бо інша праця захопила його та притягла до себе на довгі роки.

Після російської революції 1905 р. В. К. переходить до громадсько - політичної діяльности, вступає в українську партію радикал - демократів (РД), потім до Т - ва Українських Поступовців (ТУП). Разом з тим віддається журналістичній праці, друкуючи статті в українській щоденній та періодичній пресі, що почала ширитись після скасування закону 1876 р. В 1913 р. українське вчительство делеґує його, разом із старшими, відомими педагогами (С. Сірополком та С. Русовою) на Всеросійський учительський з'їзд. Свою любов до праці над українською старовиною В. К. задовольняє участю в організації Відділу «Старого Києва» в Київському Міському Музеї на посаді вченого бібліотекаря. В Музеї мав він змогу познайомитися з матеріяльними залишками давнього життя й побуту Києва під Маґдебурзьким правом. Рештки славного колись Маґістрату Київського, які він збирав та впорядковував у Музеї, захопили його та заохотили до праці над історією давньої столиці України — Києва, де він народився. Несподівано знайшовся для цієї праці вільний час. Почалася перша всесвітня війна, а з нею й урядові заборони та переслідування всякого вияву української громадської й культурної чинности. Всі українські щоденні часописи й періодика були заборонені, політичні партії мусіли перейти на нелеґальне життя. «Просвіти», школи, клюби були закриті. Тільки лишився ще київський клюб «Родина» та й то тому, що управа клюбу вмістила в клюбному помешканні військовий шпиталь і притулок для біженців із зайнятих ворожим військом теренів. Тільки клюбові сутерени були ще вільні, вони то й служили за «підпілля», в якому іноді відбували свої збори політичні та громадські організації, студенти тощо. Тут, в цьому підпіллі, народилася перша наукова праця В. К. з історії Києва. Ось як писав про це автор її: «Розпочато цю роботу й писалося її за часів тяжких, восени року 1915. На устах наших каменем тяжким налягла печать мовчання: преси не було, журнали не виходили, життя українське під страшним враженням подвигів російського війська й адміністрації в Галичині завмерло. Все принишкло, замовкло... І от у ті темні часи з ініціятиви київської молоді, що під тягарем отої національної катастрофи якось ближче зійшлася з старшим поколінням і почала вчащати до Українського Клюбу, роспочалася там низка рефератів... Добре пам'ятаю маленькі кімнати, тісно набиті народом в сутеренах Клюбу, де збиралися ми на ті потайні бесіди щосуботи. Кілька вечорів було там присвячено й читанню моєї роботи, тоді наполовину лише викінченої. І от відразу автор, який писав тіль-

ки рахуючи на кращі часи, без надії швидче поділитися з громадським світом думками, здобув те, що на наші обставини тодішні було мрією далекою, — авдиторію. І оті слухачі молоді, що збиралися щотиждня, підганяли мене кінчати розпочате, давали стимул до роботи» («Під золотою корогвою», передмова). При таких обставинах писав свою першу історичну працю В. К., давши їй влучну, але й досить таємничу, на перший погляд, назву **«Під золотою корогвою»**. Читач мусить прочитати цілу працю, щоб зрозуміти її назву, але, прочитавши — не пожаліє затраченого часу.

Автор подав у цій праці кілька дат, що стосуються до його біографії. На стор. 83 стоять дати закінчення рукопису: «Листопад 1915 в Білій Церкві, на замку»; потім «Березень 1916 в Києві». Пізніше автор додав до основного тексту «Передмову» та «Післяслово», які датував так: «В Києві, в скритку — в кінці квітня 1920 року». Знаючи добре вдачу В. К., його критичне відношення до всього, ним написаного, та нахил до найбільшого удосконалення викладу й мови, можу непомильно сказати, що між 1915 та 1920 роками В. К. не раз перечитував, виправляв чи додавав щось до первісного тексту, доки нарешті зважився його опублікувати. Але обставини життя склалися так несприятливо, що ця праця його з Києва поїхала разом з автором її аж до Парижу. Як читаємо в примітках «Від автора» і «Від видавця», в Парижі праця була здана до друку р. 1939 і вже була набрана, але друга всесвітня війна припинила вихід її у світ. «На щастя, друкарня зберегла цілий наклад книги», констатує автор під датою «1.V. 1942», себто за місяць і сім днів перед своєю смертю. Не судилося В. К. побачити свою працю в друкованому вигляді, але стараннях дружини покійного, пані Є. О. Прокопович, ця перша історична праця В. К. нарешті побачила світ у квітні 1943 р.

З цитованих вище дат видно, що осінь і зиму 1915 р. В. К. провів у батьків у Білій Церкві, а в березні 1916 р. знов вернувся до Києва і напевно продовжував педагогічну працю та службу в Музеї. Революція 1917 р. знов притягла В. К. до політичної праці: його обирають членом Ради ТУП-у. 26 березня того ж року ТУП виходить з підпілля, переіменовується в Союз укр. автономістів - федералістів, а В. К. стає членом центрального комітету Союзу. 9/21 квітня 1917 р. на Всеукраїнському Національному Конґресі в Києві його обирають членом Укр. Центральної Ради, а пізніше й Малої Ради. Крім того, як досвідчений педагог, В. К. працює при організації першого міністерства освіти та пробує свої сили і на дипломатичному полі як делеґат від УЦР для переговорів з поляками р. 1918. Після заключення мирової умови з державами Центральної Европи та повороту Ц. Р. й уряду УНР з Житомира, В. К. приймає в Кабінеті прем'єр - міністра Голубовича портфель міністра освіти, але ненадовго: на початку квітня 1918 р. В. К., разом із своїми товаришами по партії — О. Лотоцьким,

О. Шульгином та І. Фещенко-Чопівським, виступає з уряду. Повертається він до праці в Київському губерніяльному земстві, членом управи якого він був обраний ще в березні 1917 р. Головою земської управи був тоді С. В. Петлюра, а коли той з наказу гетьмана П. Скоропадського був заарештований, В. К. приступив до виконання його обов'язків. Працюючи в земстві, В. К. перебув у Києві домашню війну Національного Союзу з гетьманом, облогу й взяття Києва військами Директорії УНР, потім початок війни з советами. Коли військові події змусіли Директорію, Уряд і військо залишити Київ на початку лютого 1919 р., В. К. і на цей раз не покинув Києва, але мусів жити «в скритку». Що довелося йому пережити в цьому «скритку», про це В. К., на жаль, не залишив жадних спогадів.

Перебуваючи в Києві, В. К. був наочним свідком повороту українського війська до Києва у вересні 1919 р. та окупації Києва російською білою армією Денікіна, а по ній знову большевиками, і нарешті визволення Києва українсько-польськими військами в травні 1920 р. після заключення Варшавського договору. Тоді прибув у Київ і Голова Директорії УНР С. В. Петлюра. Коли ж доля не судила і на цей раз остаточно визволити Україну й Київ з ворожих лабет, В. К. покинув, разом з С. В. Петлюрою, Київ, прийнявши пропозицію зформувати новий уряд УНР в якості прем'єр-міністра. З урядом і військом В. К. пройшов останню «хресну путь» по Україні аж до Тарнова. З цього періоду життя й діяльности В. К. на чолі уряду УНР, І. Косенко занотував такі цікаві моменти: «В 1920 р., коли український уряд, відступаючи, опинився в Станіславові і раптом брутально мав бути евакуйований з наказу Варшави до Тарнова, В. К. змусив польського коменданта Станіславова зм'якшити брутальні заходи й уникнути бою українських частин з польським гарнізоном. Далі він домігся того, що польський уряд висловив спеціяльне вибачення за несоюзницьке випровадження українських міністрів, що спинилися в Станіславові на кількаденний відпочинок після відступу з лінії Збруча.» («З життєпису В. К. Прокоповича», — «Українські Вісті» ч. 58. Париж, 20. VII. 1950).

Прибувши до Тарнова, що був призначений на місце осідку Уряду УНР, В. К. не довго лишається на чолі уряду; його місце заступили Пилипчук, потім А. М. Лівицький. Після зламання Польщею договору з УНР та заключення мирового договору з СССР у Ризі 18.III.1921 р., українське військо було інтерноване поляками й розміщене по таборах, а уряд УНР вже не міг леґально провадити свою діяльність у Польщі. В. К., що тоді був міністром освіти в кабінеті А. М. Лівицького, покинув Тарнів, прийняв на себе обов'язки Начальника культурно-освітніми справами нашої інтернованої армії і переїхав у Каліш до табору наших вояків. Про його життя й діяльність в таборах протоієрей о. П. Білон у своїх «Спогадах» (Пітсбурґ, Канада, 1952 р.) подає

такі відомості: «В. К. Прокопович... забажав жити в інтернованому таборі і разом з старшинами та козаками ділити журбу. Особа його в таборах (Каліш і Щипіорно) була надзвичайно діяльна, авторитетна, а праця широка й корисна. Він виголошував реферати, друкував книжечки для жовнірів, роздавав папір на друк часописів та інш. Своїми гуманними прикладами, спартанським життям, любов'ю до свого краю і до рідної Церкви він додавав всьому війську духа»(ст. 147). І ще: «Коли В. К. перебував в Калішському таборі, то щонеділі він вчащав до таборової церкви, частенько приходив і до нашої Щипіорнської, де я був настоятелем» (ст.149). І. Косенко додає ще такі подробиці: «Після Тарнова В. К., що стає еміґраційним міністром освіти, розвиває енергійну культурно - освітню діяльність у Калішському таборі інтернованих; ті, що там були, знають, наскільки ця діяльність була широкою, потрібною й корисною, а разом з тим і шкідливою для здоров'я В. К., що жив у таборі й показував приклад спартанства». Коли врахувати тяжкі умови голодного життя в таборах, то «спартанство» В. К. треба прирівняти до найвищого ступня чернечого аскетизму. Тільки сила волі та ідея служби рідному народові й Батьківщині допомогли В. К. пережити цей таборовий період, але наслідки вільного й невільного «спартанства» тяжко відбилися на його здоров'ї. Більшість членів уряду в цей час жили у Варшаві і в Тарнові на становищі «небажаних еміґрантів». Совєти вимагали видачі їх або висилки за межі Польщі. С. В. Петлюра мусів змінити своє прізвище й виходив у місто тільки вночі. При таких умовах жадної політичної праці неможливо було провадити. Члени уряду й чільні наші діячі почали виїздити з Польщі далі на Захід, братися за іншу працю. Перерва в державній праці тяжко впливала на С. В. Петлюру й він вирішив покинути Польщу та пробитися на Захід. У грудні 1923 р. викликав він до себе В. К. і мав з ним довгу таємну розмову, під час якої запросив його їхати разом за кордон, на що той погодився. Під прибраними прізвищами, з пашпортами урядовців нашої дипломатичної місії в Угорщині, виїхали вони вночі 31 грудня 1923 р. з Варшави в напрямі на Відень і Будапешт. Перебувши деякий час в Будапешті, поїхали до Швейцарії, де була ще наша місія. Прожили досить довго в Женеві, а на початку осени 1924 р. приїхали в Париж. Про цю подорож В. К. лишив спогади, що були надруковані в «Збірнику пам'яті С. В. Петлюри» (Прага, 1937).

Тяжко було спочатку В. К. в цій світовій столиці. Щоб сяк-так прожити, довелося йому працювати фізично по 10 годин денно. Хоч і приїхав він до Парижу виснажений таборовим життям, але умови вільного життя в Парижі та відданість ідеї служби Батьківщині дали йому силу пережити тяжкий початковий період, який, на щастя, не був довгий. Черговим завданням, що поставив собі Голова Директорії С. В. Петлюра, виїжджаючи до Західньої Европи, було виступити перед українською еміґрацією, розкида-

ною по Европі, та перед цілим світом з друкованим словом на оборону поневоленої України. Як тільки виникла матеріяльна можливість здійснити це завдання, С. В. Петлюра в співробітництві з В. К. закладає видавництво, що мало видавати тижневик «Тризуб». Перше число цього журналу вийшло 15 жовтня 1925 р. і потім регулярно кожного тижня виходило нове число з вогненними статтями - закликами Головного Отамана. В них він навчав, підбадьорював, закликав до нових зусиль розсіяних по світі українців і на Україні сущих; закликав до невпинної боротьби за визволення окупованої ворогами України та до відновлення УНР, переконливо доводячи, що «пролита за Батьківщину кров — свята, ніколи не засхне та все буде кликати до останнього переможного бою...» Такі ж ідеї провадив і В. К. в своїх статтях, замітках, хроніці тощо, виготовлення яких припало йому при усталенні програми видання та поділу праці. Крім того, В. К. припала вся технічна праця, зв'язки з друкарнею тощо. Незабаром «Тризуб» став виданням, яке всюди розходилося й мало численних читачів. «Тризуб» читали в Европі, на окупованих советами українських землях, на Далекому Сході, в Америці, Канаді і всюди, де жили українці. Читали його і всякого кольору зрадники - поплентачі та вороги України. «Тризуб» та вістки про те, хто його видавав, скоро дійшли до уряду советської України. Занепокоєний голова уряду, Чубар, в березні і квітні 1926 р. виступив у Харкові й Москві з промовами, в яких оголосив, що, не зважаючи на закріплення в Україні советської влади, еміґрація не хоче відступити, що й тепер у Парижі існує демократичний український уряд УНР з Симоном Петлюрою на чолі, який за допомогою Чемберлена пробує знищити працю над розбудовою Советської України. Такий успіх «Тризуба» був наслідком талановитої й відданої праці його редакторів і видавців.

З часу видання «Тризуба» відпала тяжка фізична праця, що одбирала у В. К. останні сили. Тепер він міг жити в кращих для здоров'я умовах. Не можна сказати, щоб він менше працював, можливо більше часу присвячував праці, але це була його фахова, ідейна праця, що не тільки не обтяжувала його здоров'я, а навпаки, прибавляла сил і підбадьорювала. За своєю аскетичною звичкою В. К. і в цей час не надавав жадного значення життєвим вигодам, жив у маленькому готелі в Латинському кварталі, в кімнатці на 6-му поверсі, під самим дахом; крім неба та сонця в певні години дня, з вікна своєї кімнати нічого не бачив. Для його тоді вже не зовсім здорового серця було тяжко підійматися крутими сходами на 6-й поверх, мусів він на кожному поверсі спинятись і відпочивати. Ледве переконали його перенестися хоч на 3-й поверх.

На жаль, цей світлий і такий плідний період співпраці В. К. з С. В. Петлюрою несподівано перервався: 15 жовтня 1925 р. випустили перше число «Тризуба», а через 7 місяців, 25 травня 1926 р.

С. В. Петлюра став жертвою найманого ворогами України вбивці. На плечі В. К. знову впало багато тяжкої одповідальної праці: організація достойного похорону Голови Директорії УНР, С. В. Петлюри, підготовка процесу проти вбивці від імени родини покійного, продовжування видання «Тризуба». А коли на підставі закону 1920 р. місце Голови Директорії УНР зайняв Голова Ради міністів, А. М. Лівицький, то В. К., тогочасний заступник Голови Ради міністрів, мусів прийняти обов'язки Голови Ради міністрів. І тут в цих тяжких обставинах при виконанні найважливіших національно - державних і громадських обов'язків, виявились у всій силі великі й різноманітні здібності, що ними Господь щедро обдарував В. К. Він був усюди, всім роспоряджався, полагоджував тяжкі справи, давав поради, з милою привітною усмішкою наказував, мирив, радив і працював, працював... В Парижі одбулося кілька засідань Ради міністрів під головуванням В. К., і в присутності Заступника Голови Директорії А. М. Лівицького, на яких було доповнено Раду новими міністрами та вирішено важливі поточні справи. Для продовження видання «Тризуба», що поніс незаміниму втрату в особі С. В. Петлюри, В. К. запросив на допомогу собі видатніших наших журналістів і дописувачів з усіх країн розсіяння нашої еміґрації. Сам писав редакційні статті, а також почав містити надзвичайно цікаві статті й розвідки на історичні теми. Це був поворот до його спеціяльности — історії України. Для своїх історичних праць потребував першоджерел. Опубліковані історичні документи та потрібну літературу В. К. знаходив у Паризькій Національній Бібліотеці, в якій часто працював зранку до вечора. Неопубліковані джерела шукав по чужих архівах, використовуючи нагоди виїзду з Франції на засідання Ради міністрів. Так р. 1936 приїхав він до Праги, де на засіданні Історично - Філологічного Т - ва читав свою цінну працю із сфраґістики під титулом «Сфраґістичні анекдоти». Вона була надрукована р. 1938 в «Працях» Т - ва. Року 1937 В. К. відвідав Дрезден, де в Головному Державному Архіві знайшов і використав неопубліковані документи гетьмана П. Орлика, між іншим, власноручний його універсал 1713 р. з цікавою печаткою, яку описав у другій своїй праці «Сфраґістичні етюди». Зацікавившись полемікою, що виникла між пок. Вол. Щербиною та автором цих рядків в питанні про підробку в Москві автентичного договору Б. Хмельницького 1654 р., В. К. вияснив помилковість суджень В. Щербини, спочатку коротко в «Сфраґістичних анекдотах», а потім детально в окремій студії під назвою «Печать Малороссийская». Пізніше деякі питання, зв'язані з договором 1654 р., дали В. К. тему для виготовлення ще однієї праці історично - правного характеру під назвою «Вічне підданство». Над нею працював він принагідно, у вільні від інших своїх численних обов'язків години, збираючи матеріял з опублікованих документів та відповідної літератури.

Виконуючи обов'язки Голови Ради міністрів, працюючи, як редактор, видавець і співробітник «Тризуба», студіюючи документи та літературу в Національній Бібліотеці Парижу, впорядковуючи засновану ним у Парижі Бібліотеку імени С. В. Петлюри з архівом при ній, — В. К. більшу частину дня проводив у різних кінцях Парижу, і тільки увечорі повертався в готель, до своєї кімнати - келії, щоб одпочити, а часто ще й вдома працював до пізньої ночі. Жив сам - один, як справжній анахорет-пустельник, надто в перші роки по приїзді до Парижу. Коли починалась літня спека і в Парижі не було чим дихати, В. К. брав у себе самого відпустку на один-два тижні та «одпочивав» ориґінальним, притаманним йому способом. Уникав людей, від'їздив залізницею далеко від Парижу, на південь, і з туристичним мішком за плечима й паличкою в руках «per pedes Apostolorum» блукав по прибережних соснових лісах або переїздив на острів Олерон, на океані. Мав пригоди з жандармами, які запитували його, чому він ходить пішки та ще й сам? В. К. поясняв їм, що він — по професії редактор, що, проживши цілий рік в Парижі й маючи щоденно зустрічі і справи, як редактор, з багатьма людьми, хоче тепер якийсь час побути насамоті та «відпочити від людей». Тоді ще у Франції не привився «піший спорт», тому жандарми й зацікавились В. К., але після відповіді його розсміялись і побажали йому щасливої подорожі. Пізніше до Парижу прибуло більше своїх людей з таборів і з інших країн Европи та кілька близьких приятелів і однодумців. Все ж таки помітно було, що самотнє життя не легке було для В. К., що потребував він друга для співжиття. Крім того, йому, як Голові Уряду, було й небезпечно жити самому. Скоро після смерти С. В. Петлюри помітив він, що за ним вже стежать большевицькі шпики та що самотнє життя його могло теж скінчитися трагічно. Щаслива нагода та увага до нього пані Є. О. Мешковської, — вдови його приятеля, покійного генерала Генерального Штабу Євгена Мешковського, яка вже довший час перебувала у Парижі, — принесли В. К. те, чого йому в цей період найбільше бракувало. В той час до пані Мешковської приїхали її брат і тітка. Найняла вона більше помешкання, а потім, побачивши, в якій небезпеці проживає В. К., запропонувала йому переїхати до них жити, на що той погодився. Пізніше пані Мешковська з родиною покинули Париж та переїхали жити до Таверні, під Парижем, а з ними й В. К. покинув Париж. Року 1931 В. К. одружився з Єлисаветою Олександрівною Мешковською з дому гр. Вієсіоловських, вдовою Генерального Штабу генерала Євгена Мешковського, який у 1920 році лицарськи поляг у бою за волю України. Взяли вони шлюб у Капеллі Стурдза (Румунської Православної Церкви) у Баден - Бадені — улюбленім Вячеславом Костянтиновичем містечку, і повернулися до Таверні, де, нарешті, В. К. знайшов спокійне, безпечне родинне життя. В Таверні прожив В. К. до початку другої світової

війни. На цей час припадає найплідніша його праця на полі науковому. На початку другої війни після смерти тітки Прокоповичі переїхали до Бесанкуру, де згодом купили дім.

Друга війна почалася в Польщі 1 вересня 1939 р., а 4 вересня польський уряд покинув Варшаву й виїхав на південь Польщі, потім до Румунії, де був інтернований. З Заходу до Варшави наближалось німецьке військо, а зі Сходу надходило советське. При таких обставинах Голові Директорії, А. М. Лівицькому, загрожувала подвійна небезпека, і тому А. М. Лівицький з двома міністрами, що жили у Варшаві, мусіли теж спішно виїхати з Варшави та десь перебути в очікуванні дальших подій. Отже настала передбачена законом 1920 р. перешкода для Голови Директорії УНР у виконанні його функцій. Про це було сповіщено В. К., і він, як тогочасний Голова Ради міністрів, на підставі того ж закону, перебрав верховну владу УНР як Заступник Голови Директорії та Головного на той час Отамана УНР. Але ця зміна в уряді УНР тривала недовго: події йшли таким швидким темпом, що через кілька місяців ситуація знову змінилася. Весною 1940 р. німці почали наступ на Захід і на початку літа були вже в Парижі. Тепер вже й В. К. мусів податися «в екзод» на південь Франції, де й спинився в Agay, а А. М. Лівицький, навпаки, зміг повернутися до Варшави й знову зайняти своє попереднє становище в УНР. В наслідок такої зміни обставин, В. К. склав свої уповноваження на руки Голови Директорії, а сам лишився на півдні Франції, вже як приватна особа. Прожив він з дружиною там до кінця грудня 1941 р., закінчуючи розпочату в Парижі працю «Сфраґістичні етюди», потім від'їхав до Бесанкуру. Про останні місяці й дні життя В. К. ось що мені писала вдова його, Є. О. Прокопович:

«На Côte d'Azur, в Agay прожили ми до кінця грудня 1941 р. Там В. К. дістав дуже тяжку хворобу (мальтійську гарячку), 19 днів підряд мав температуру 41 ступенів і так ослаб, що взагалі після хвороби не міг вже оправитися. Встав з ліжка зовсім старенькими і вже не хотів голити бороди, так і лишився до смерти. Він тоді мав обличчя святого, як їх малюють на іконах. Вернулись ми до Бесанкуру 1 січня 1942 р. і дорогий В. К., не зважаючи на те, що був дуже ослаблений і хворий на серце, увесь час працював у Національній Бібліотеці в Парижі... Ми сильно голодали в той час... 5 червня 1942 р. В. К. повернувся з Бібліотеки і сказав мені: «Тепер скінчив усю працю в Бібліотеці, буду тепер сидіти вдома, закінчувати все й приготовляти до друку». На другий день, 6 червня, ми поїхали по справах до Парижу. Вернулись додому увечорі. Поки я готувала вечерю, В. К. «попасся», як він казав, коло вишні і після вечері лягли спати. А о 3-й годині ночі збудив мене, кажучи, що йому погано з серцем. Я подзвонила до лікаря, той прийшов, встановив, що це припадок грудної жаби, і зробив кілька іньєкцій. Не встиг лікар біля 5-ої години одійти

далеко, як наступив новий припадок хвороби і серце перестало битися. Викликаний вдруге лікар міг лише констатувати смерть. Отак одійшла від нас кришталевої душі людина й патріот!» Цитований лист встановлює точну дату смерти В. К.: о 5-й годині ранку 7 червня 1942 р. Поховано В. К. Прокоповича в Бесанкурі, де він прожив останній час свого короткого (без 2-х днів 61 рік) життя. Могила його — на чужій - чужині, в глухому закутку Франції, а не на Україні, в Золотоверхому Києві, де він народився, який він гаряче любив, старовину якого вивчав і так майстерно описав.

Близькі приятелі, знайомі і всі, хто зустрічався з В. К. в урядових, громадських чи інших справах, дотичних його многосторонньої діяльности, згадують про нього, як про симпатичного, чемного, привітливого, доброго, готового задовольнити кожного всім, що було в його силах та компетенції. З погляду особистого життя він був у повному значенні слова праведником, високоморальною й глибоко - релігійною особою, правдивим християнином, що не тільки вірив, але й практикував свою віру в Бога. З погляду національно - державного В. К. був глибоким українським патріотом, твердим і непохитним у своїх переконаннях, в національних справах не визнавав і не припускав жадних компромісів. Що стосується його наукової діяльности, то він був досконало підготовлений, щоб зайняти місце видатного науковця - історика та збагатити українську історичну науку й підрядні науки (сфраґістику, геральдику, дипломатику) клясичними творами. Засвоєні ним методи наукової праці вимагали багато часу, спокою й не терпіли перерви, чого, однак, йому бракувало. Вигідніші умови для наукової праці склалися, на жаль, лише при кінці його життя. Цим і пояснюється те, що наукова спадщина В. К. нечисленна і не вся ще побачила світ. Цією короткою характеристикою особи покійного В. К. Прокоповича закінчую його **біографію** та переходжу до **бібліографії** його літературної спадщини.

Завдяки проханню вдови, п-ні Є. О. Прокопович, впорядкувати архів В. К. Прокоповича та підготувати його праці до друку, я одержав можливість переглянути всі його рукописи виготовлених, незакінчених або лише початих праць, а також сотні різних заміток, виписок, цитат з документів та літератури, проєкти плянів задуманих праць і т. п. Ці всі матеріяли увели мене в лябораторію В. К. і виявили методу його наукової роботи. З погляду наукового метода його була бездоганною, але, як я вже занaчив вище, все було розраховано на працю повільну, детальну, скрупульозну. Багато часу затрачував він на виписки з документів і літератури, що їх робив у Національній Бібліотеці в Парижі, бо підручної не мав, вдома переписував на картки під числами. Потім складав детальний плян задуманої праці, обмірковував його, міняв, доповнював, до кожного відділу додавав числа

карток з виписками й цитатами. Після цієї підготовчої праці починав писати, при чому, уточнював кожну думку, кожний термін й дбав про мову й стиль. Мова його праць оригінальна, жива, якась співуча, ніби ритмована, з такими іноді словами й виразами, які рідко коли знайдеш у інших істориків чи письменників.

Історичні праці В. К. своєю тематикою стосуються до козацької та післякозацької доби історії України (XVII - XVIII і початок XIX ст.).

1. Для першої історичної праці **«Під золотою корогвою»** В. К. взяв за тему останні роки життя Києва під Маґдебурзьким правом. Майстерно, в яскравих образах подає автор історію устрою й життя Київської міської республіки, описи людей, будинків, урочистих церемоній, міської ґвардії в 200 кінноти під золотим прапором та 2000 пішого міщанського війська. Праця була остаточно виготовлена ще в Києві р. 1920, але вийшла друком вже по смерті автора, р. 1943 у Парижі. Видала її своїм коштом вдова Є. О. Прокопович.

2. Друга з черги праця — **«Сфраґістичні анекдоти».** Видання Історично - Філологічного Т-ва в Празі р. 1938, 28 стор. вел. 8-ки, з ілюстраціями царських та українських печаток і гербів. В підзаголовку автор точніше визначив зміст праці: «Московська наука і українська сфраґістика». В цій першій праці з царини сфраґістики, В. К. зробив убивчу критику російської літератури про сфраґістику, визначив анекдотичного характеру помилки в найкращих російських виданнях сфраґістичного матеріялу, надто при описі й поясненні українського матеріялу. Вже ця перша праця виявила солідне знання В. К. в царині цієї науки.

3. Третя праця — **«Сфраґістичні етюди».** Вона поділена на дві частини: в 1-й автор подав виклад теорії сфраґістики, чи сіґілографії, як підрядної науки, її предмету, методи й термінології, при чому, перший з українських вчених вжив українську термінологію. В ІІ-й частині автор викладає початки науки української сфраґістики в зв'язку з геральдикою та дипломатикою. «Сфраґістичні етюди» — це перша праця українського автора про сфраґістику взагалі й українську зокрема. Рукопис її я перевірив з матеріялами архіву В. К. і підготовив до друку.

4. Четверта праця — **«Печать Малороссійская».** Частина І. Темою цієї праці є царська печатка, що була виготовлена 1667 р. з царського наказу в зв'язку з Андрусівським договором Москви з Польщею. Печатка відрізняється від інших печаток царським титулом: «и Бѣлыя Росіи» та своєю арматурою - сценою інвеститури гетьмана Війська Запорозького. Автор подає опис печатки, її

призначення та її долю. Рукопис обіймає тільки І-у частину праці. Закінчення її В. К. відкладав і не закінчив.

5. П'ята праця — **«Вічне підданство»**, «До питання про правну природу з'єднання України з Москвою.» Задумана ця праця в наслідок статтей, що друкувалися в «Ювілейних Збірниках» ВУАН 1928 - 29 рр. про договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. в автентичній і зфальшованій редакціях, полеміки з цього приводу та потреби детального вияснення правної природи встановлених договором відносин між Україною й Москвою. В. К. подає подрібну студію про те, як розуміли сторони договір 1654 р. та терміни «підданство», «підданий», «вічне підданство» та «вічний договір». Для цієї праці В. К. зібрав багатий документальний і літературний матеріял, детально проаналізував його та прийшов до цікавих висновків. Для української історії ця праця важлива ще й тим, що автор використав не тільки документи Посольського Приказу, а також і інших московських приказів та тогочасну чужоземну літературу про договір. Праця є необхідним доповненням української літератури про договір 1654 р.; інтерес до цього договору та тенденційні тлумачення його знов виникнуть з нагоди 300 - ліття його заключення і ми мусимо зустрінути ці роковини добре озброєні. Тому було б бажано, щоб праця «Вічне підданство» незабаром вийшла друком, бо доки вона лежить в рукописі, доти посилатись на неї неможливо.

6. Шоста праця — **«Заповіт Орлика»** (гетьмана). Під цим заголовком автор навів такі слова гетьмана Пилипа Орлика: «Щоб Україна обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким та народом Малої Росії від всякого чужого панування навіки була вільна!». В цій невеликій статті В. К., зазначивши, що гетьман Пилип Орлик не був такий популярний в українській та закордонній літературі, як його попередник, гетьман Іван Мазепа, провадить аналогію між еміґрантським життям і діяльністю П. Орлика та сучасним життям і діяльністю Уряду УНР і нашої еміґрації. Стаття була спочатку надрукована французькою мовою в журналі «La Revue de Prométée», чч. 5 - 6 за 1939 р., а у вересні того ж року українською мовою в «Тризубі».

Крім цих праць, В. К. залишив велику кількість нарисів, статтей і заміток у «Тризубі» за 15 літ існування цього журналу.

Між матеріялами його архіву є пляни й початки ще кількох історичних праць та багато світлин різного сфраґістичного матеріялу: печаток, гербів, автографи гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика й іншого, дуже цінного, історичного матеріялу.

За згодою п-ні Є. О. Прокопович, я використав світлину знайденого В. К. в Дрезденському архіві власноручного універсалу гетьмана П. Орлика 1713 р., додав пояснення й опис печатки на

універсалі на підставі заміток, що зробив В. К. на місці, в архіві, та рукопису «Сфраґістичні етюди». Світлини з поясненням надруковано в журналі проф. І. Борщака «Україна», ч. 7.

Несподівана смерть перервала наукову працю В. К. Прокоповича в розквіті його творчих сил. Літературна спадщина Покійного нечисленна, але її досить для того, щоб ці твори придбали Йому ім'я одного з талановитих істориків України.

28 листопада 1953

Андрій Яковлів

« ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКАЯ »

Частина перша

До питання про автентичність «Статтей Богдана Хмельницького в редакції 1659 року»

Замість Передмови Автора

Небіжчик-Автор, В. К. Прокопович, як видно із залишених ним численних заміток, плянував написати під заголовком «Печать Малороссійская» розвідку про печать (печатку) під цією назвою московського царя Олексія Михайловича, що була виготовлена за царським указом після Андрусівського договору р. 1667. В процесі праці Автор зацікавився полемікою між А. Яковлевим, В. Щербиною та М. Петровським, що виникла з приводу питання про автентичність Переяславського договору 1654 року у формі т. зв. «Статтей Б. Хмельницького», поданих Ю. Хмельницькому царським послом кн. Трубецьким р. 1659. Оспорюючи погляд А. Яковліва, що «Статті в редакції 1659 р.» є фальсифікат правдивого Переяславського договору, В. Щербина та почасти М. Петровський оперли свої арґументи на тому, що в царському титулі вже р. 1654 з'явилися зміни й додатки «Великія, Малыя и Бѣлыя Россіи», що підтверджено, між іншим, і царською печаттю під грамотою Б. Хмельницькому на м. Гадяч 27 березня 1654 р. (В. Щербина). Перевіряючи арґументи названих авторів, В. Прокопович зібрав цікавий матеріял сфраґістичний, геральдичний та історично - дипломатичний, який, разом із власними поглядами на справу й висновками, хотів опублікувати під заголовком «Печать Малороссійская», поділивши розвідку на дві частини: 1) присвячену згаданому спірному питанню про автентичніть «Статтей Б. Хмельницького в редакції 1659 р.» 2.) історії, опису й значенню для історії України «Печаті Малороссійської». Несподівана смерть в червні р. 1942 не дала змоги Авторові вповні закінчити задуману працю: він залишив закінченою лише І-шу частину, а для ІІ-ої встиг тільки зібрати документальний і літературний матеріял.

При таких обставинах Редакція вважала можливим підготувати до друку тільки **першу** частину розвідки Автора, текст якої він власноручно переписав. З огляду на те, що Автор подав

цитати з джерел і літератури в тексті, Редакція додала в примітках під текстом деякі потрібні пояснення, склала загальний бібліографічний покажчик і додала світлини печатей, зібрані для цієї мети Автором.

1947 р. **Андрій Яковлів**

Вступні уваги

«Печать Малороссійская» — державна печать царства Московського для зносин з Україною — відома здавна. Вперше репродукцію з неї вміщено року 1828 у так званому «Румянцевському зібранні», де знаходимо дві ґравюри печаті цієї часів царя Олексія Михайловича (СГГ и Д. IV, 253 і 369). В «Снимках» подано одну Олексія Михайловича (там же, таб. 51) і одну — Федора Олексієвича (там же, таб. 55). Далі знаходимо її в словнику Брокгауза (т. XXXII, 172. «Печати русскія», т. II, 37). Копію її тогочасну від руки надруковано в «Портретах, гербах и печатях Большой Госуд. Книги», 1672 р. (СПБ, 1903). В українській літературі подає нам її «Збірник ВУАН на пошану М. Грушевського», т. I. 1928 р., ст. 204). Всі три останні — з часів Олексія Михайловича (Див. Додаток I). *

---

* **Примітка Редактора.** «Печать Малороссійская», фоторепродукцію якої тут додається в збільшеному вигляді, мала призначення виключно для зносин із Військом Запорозьким. В згоді з таким призначенням печать ця відрізняється від тогочасних державних печатей Московського царства, як леґендою своєю, так і атрибутами, арматурою і взагалі своєю формою й загальним виглядом.

Леґенда печаті містить скорочений титул царський, вирізаний навкруги державного московського герба такими словами під титлами:

«БЖ. МЛ. М. ВЛ. ГД. ЦР. IВ. КН. ВЛ. IM. IБ. РС. СМ. IM. ГД. IЗ. ВС. IЗ. IC. OΩЧ. IД. IГ. I Б.», що означало: «Божію Милостію Мы Великій Государь, Царь и Великій Князь Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержецъ и многихъ Государствъ и Земель Восточныхъ и Западныхъ и Сѣверныхъ Отчичъ и Дѣдичъ и Государь и Облаадатель».

В середині печаті вирізано (вирито) державний герб Московського царства: двоголовий орел з розкритими, вгору піднятими крилами; над кожною головою орла — корона і посередині, над головами — третя корона, царська; в правій лапі орел держить берло, в лівій — державу (яблуко) з хрестиком. На грудях орла вирізано попередній московський герб — «ѣздецъ» — кінна постать. Арматура печаті, якої взагалі не мають попередні московські державні печаті, містить якусь сцену з участю двох груп людських постатей по обох боках столу чотирикутного, на якому лежить

Писали про неї або згадували Лакієр (І. 235 - 6), Кене (KÖHNE' 25), Бюлер («Снимки», таб. 51 і 55, «Table des matiéres», NN 51 et 55), Белокуров (49), Щербина («Збірник на пошану М. Грушевського», І. 203 - 4), Петровський («Записки Ніж. ІНО», IX, 76).

Сама по собі не привернула вона уваги дослідників; чимало коло неї наплутано й залишається невиясненим. Нема про неї окремої студії, хоч вона на те й заслуговує, а твердження, про неї висловлені раніш, не викликали жадної спроби критики, опріч зауваження М. Грушевського про бажаність «перевірити автентичність... печатки Гадяцького привілею» (т. IX, ч. 2, ст. 1112, примітка 4 до попередньої сторінки). Доречно може буде тут зазначити й примітку про цю печать проф. А. Яковліва в його «Договорах» (ст. 70, примітка 118 - а).

Не дивно, за таких обставин, що «Печать Малороссійская», з легкої руки Бюлера охрещена на «печать 1654 року», ввійшла й до української літератури під тим прибраним ім'ям (Щербина, ст. 203 - 4).

Роздивимося ж, чи має вона на нього право?

Справді, дата — спокуслива. Маємо бо ми царський указ з 21 березня 1654 року — «сдѣлать свою государеву большую печать серебряную, съ новоприбылые титлы» —, яких цар досі, до місяця лютого, не мав, — «всея Великія и Малыя Россіи»...«вел. кн. Кіевскаго... Черниговскаго» (СГГД. III. 511 - 2).

булава. Група людей з лівого боку (глядача) в кількості п'яти осіб складається з постатей, вдягнених в московські кафтани, чубатих чи лисих з бородами, перша від столу постать тримає в правій руці хрест на довгому держалні (може то й посох), а лівою рукою вказує на булаву, що на столі; друга постать тримає руки, підняті вгору, ніби з виразом здивовання чи втіхи; третя, четверта й п'ята — виявляють подібне почуття руками чи головою, чи очима. Ці постаті не мають зброї й поясів на кафтанах. З правого боку, насупроти першої групи вирізана друга група людських постатей в кількості 7-ми осіб, але таким способом, що уявляють нібито многолюдний натовп. Усі одягнені в козацькі жупани з поясами, на яких висять шаблі, і кожна постать — тримає ліву руку на шаблі; обличчя й голови голені, але видно козацькі чуби. Перша постать — симетрична до такої ж першої групи, має так само простягнену праву руку, в якій тримає прапор, на якому зображено шестираменний хрест; друга постать має простягнену праву руку. В одній із заміток В. Прокоповича подано таке правдоподібне пояснення цієї сцени: «Сцена присяги й передачі клейнодів гетьманові р. 1654. Сцена, що повторювалась при обранні нового гетьмана, стала традиційною. В першій, московській групі, постаті московських послів: Бутурліна, Алферова, Голіцина. Прапор уже передано, тепер черга за булавою. Бутурлін виголошує відповідну промову. Але при всій реальності сцени, її перейнято символікою (як це видно з проголошених р. 1654 промов): царські берло й держава, з'єднані в гетьманській булаві, що завважив і Бутурлін в своїй промові; цар, як орел крилами, боронить своїх і свої установи; стіл з булавою — то український звичай: гетьмани кладуть на стіл і беруть зі столу булаву. Права група, очевидно, репрезентує казацьку старшину з гетьманом на чолі». Додамо від себе, що цією сценою «Печать Малороссійская» мала нагадувати при кожній нагоді «Малой Россіи» присягу цареві «на підданство». **А. Я.**

Коли зважити це все, а до того пригадати назву печаті «Малороссійская», її характерний вигляд, що підкреслював призначення її саме для України, то справді могла з'явитися спокуса зв'язати «Печать Малороссійскую» саме з вищенаведеним указом і наділити її цією датою народження, тобто 21 - 7 березня 1654 року. Звідси — печать 1654 року.

Це й прийняв Бюлер, підписавши під репродукцією «Печаті Малороссійской» «печать государственная большая царя Алексѣя Михайловича 1654 года» і зазначивши, що вона стоїть під Гадяцьким привілеєм («Снимки», таб. 51. Див. Додаток II.), а у французькому поясненні назвавши її «Grand sceau du Tsar Alexis Mikhaïlovitch pour la Petite Russie» (ib., Table des matières, No 51). Це приймає на віру В. Щербина, з свого боку підкреслюючи й категорично стверджуючи (стор. 203 - 4): «Ми знаємо й вигляд цієї печаті» (тобто «съ новоприбылыми титлы» з р. 1654), говорить він і подає репродукцію й опис «Печати Малороссійской» з підписом: «печать 1654 р.» *

Звісно, оригінали тих актів з печаттю на них одразу б вирішили питання, але ми їх не маємо. Проте й той матеріял, що його тут подаємо — друковані тексти документів, помітки московських дяків на них, репродукції печатей й т. інш., дозволяють все ж вияснити справу, щоправда, присвятивши їй чимало часу й місця.

I

Беремо грамоти з 27 березня 1654 року. В грамоті Богданові Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому читаємо: «Божіею Милостію, мы, Великій Государь, Царь и Великій князь Алексѣй Михайловичъ, всея Валикія и Малыя Россіи самодержецъ, Московскій, Кіевскій, Владимірскій, Новгородскій, царь Казанскій, царь Астраханскій, царь Сибирскій, Государь Псковскій и Великій князь Тверскій, Югорскій, Пермскій, Вятскій, Болгарскій и иныхъ, Государь и Великій Князь Новагорода Низовскія земли, Черниговскій, Рязанскій, Ростовскій, Ярославскій, Бѣлозерскій, Удорскій, Обдорскій, Кондинскій и всея Сѣверныя страны повелитель и Государь Иверскія земли Карталинскихъ и

---

* **Примітка Редакції.** В. Прокопович у своїй праці «Сфраґістичні анекдоти», стор. 15 - 18, звернув увагу на те, що в Збірнику «Снимки древних русских печатей» вміщено репродукції двох царських печатей: одна на таблиці 50-ій, а друга на таблиці 51. Обидві печаті мають зверху напис: «Печать госуд. большая царя Алексѣя Михайловича 1654 г.», а під обома печатями внизу вміщено також однаковий для обох печатей напис: «Эта печать приложена къ жалованной грамотѣ царя А. М. Б. Хмельницкому и его потомкамъ на городъ Гадячъ 1654 года 27 марта.» Тим часом ці печаті неподібні до себе зовнішнім виглядом, а що важливіше, своїми леґендами. В першій бо титул царський слово в слово той, що і в грамоті на Гадяч, повний, з титулами: «Великія и Малыя Россіи», а на другій печаті — титул скорочений, але з титулами: «Великія, и Малыя, и Бѣлыя Россіи».

Грузинскихъ царей и Кабардинскія земли Черкаскихъ и Горскихъ князей и инымъ многимъ государствамъ и землямъ Восточнымъ и Западнымъ и Сѣвернымъ отчичъ и дѣдичъ и наслѣдникъ и государь и облаадатель...» (СГГД, III. 511 - 2). І в цій, і в інших грамотах того дня, а між ними і в Гадяцькому привілеї — **той самий титул повний і царя всюди названо «всея Великія и Малыя Россіи самодержцемъ** (АЮЗР., т. X, 495, 496, 497, 499, 500, 501). Цей же титул слово в слово повторює й дійсна печать 1654 року, притиснута до грамоти на Гадяч (Додаток III).

Гляньмо тепер на «Печать Малороссійскую» (Додаток I і IV). В леґенді її, розкривши скорочення, вичитуємо: Божію Милостію, мы, великій государь, царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ всея Великія и Малыя и **Бѣлыя** Россіи самодержецъ и многимъ государствамъ и землямъ восточнымъ и западнымъ и сѣвернымъ отчичъ и дѣдичъ и наслѣдникъ и государь и облаадатель». Отже на печаті — **титул скорочено і додано слова: «и Бѣлыя».**

В грамоті маємо «новоприбылыя титлы»: «всея Великія и Малыя Россіи...Кіевскій...Черниговскій». А на печаті додано те, чого нема в титулі грамот, а саме: «и Бѣлыя». Самі формули титулу, вжиті в грамотах і на печаті, неоднакові, — **повна і скорочена.** Виходить, титули актів і печаті — різні і, певно, не одного часу.

За правилами московської дипломатики, печать заступає місце царського підпису, а звідси «закон строгої згідности титулу на грамоті й на печаті». Пригадаймо, яку вагу мала для московських людей справа правильности царського титулу: «а то первое и начальное дѣло, что великаго государя нашего, его царскаго величества, чести и имянованія остерегать» (АЮЗР. III. 338). Пригадаймо нескінченні суперечки за це і московське буквоїдство. Пригадаймо це все й не можемо не прийти до висновку, що розбіжність між формулою титулу грамоти і печаті на ній — річ неможлива.

Отже, «Печать Малороссійская» не може стояти під актами з березня 1654 року.

II

Сама вже наявність на печаті додатку «и Бѣлыя», якого нема в титулі грамот березневих, виключає таку можливість.

Але тому, що деякі вчені твердять, нібито титул «и Бѣлыя» почато вживати вже з року 1654, доводиться й нам на цьому питанні ще спинитися зокрема. Тим більше, що на цьому ґрунтують один із доказів за автентичність Переяславського договору 1654 року в редакції 1659 р., посилаючись саме на «Печать Малороссійскую», тобто вживаючи й арґументу сфраґістичного та до того ще безпосередньо зв'язаного з нашою темою.

Питання це — про титул «и Бѣлыя» — займає неабияке місце в полеміці про автентичність Переяславських Статтів у ред. 1659 р. М. Грушевський в останньому томі своєї «Історії України - Русі» (IX, ч. 2, ст. 813 - 14) підбив підсумки цій полеміці, що розпочалась в науці давно і привела до визнання Статтей, проголошених в р. 1659, як Статті р. 1654, «за фальсифікат, зфабрикований посольством Трубецького». Останній перегляд їй дано в праці А. Яковліва «Українсько - Московські договори в XVII - XVIII вв». (ст. 65 - 75).

«Поставлене проф. Яковлівим питання, — з якого часу розпочато вживати в титулі московського царя титул «и Бѣлыя Россіи», — пише М. Петровський, — має велике значення для встановлення автентичности історичних документів взагалі і статтів Б. Хмельницького зокрема» (ст. 75, «До питання про статті Б. Х.» Записки Ніженського ІНО, кн. IX).

А висновок проф. А. Яковліва такий: «Року 1654 цар іменував себе лише «Великія и Малыя Россіи самодержцем», титул же «и Бѣлыя Россіи» з'явився вперше лише після завоювання Смоленська, Могилева та інших білоруських городів: першим актом з повним титулом була грамота царя могилевському райці Прокопу Лук'янову з дня 7 вересня 1655 р.» («Статті Б. Х. в редакції 1659 р.», ст. 187).

Подавши цей погляд А. Яковліва, покійний В. Щербина зауважує: «Але, обмірковуючи цю справу, я не можу погодиться з шановним референтом. Новий титул був прийнятий вже року 1654». («До питання про Статті в редакції 1659 р.», ст. 203). Далі він висловлює думку, саме на підставі «Печаті Малороссійской», неначебто прикладеної до грамоти Б. Хмельницькому на м. Гадяч, що вживання в титулі царському слів «и Бѣлыя» розпочалося вже 21 - 27 березня 1654 р.

Тієї ж думки, що титул «и Бѣлыя» вживали царі вже року 1654, і М. Петровський. В спеціяльнім нарисі про питання, з якого часу в титулі московського царя з'являється іменування «и Бѣлыя Россіи», він тільки **на кілька місяців пізніше** відсовує початок цього вживання. Спираючись на примітці в книжці, виданій у Москві р. 1921 — «Описаніе документовъ и бумагъ, хранящихся въ б. Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи», що« въ столбцѣ на л. 203 имѣется указаніе, не вошедшее въ поданий разрядъ: «іюля въ 1 день (7162) государь указалъ свое государское имянованье во всякихъ дѣлахъ писать — Всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ», він каже: «ми й можемо тепер **з певністю** зробити висновок, що титул «и Бѣлыя Россіи» наказано вживати в царському іменуванні з 1 липня 1654 р.» («До питання про статті»... «Записки Ніж. ІНО». IX, 76). *

Цікаво, що й М. Грушевський, навівши накази з 3 і 19 вересня

* Contra В. Щербина

1655 р. про внесення в титул «великого князя Литовського, Білої Россіи, Волинського й Подільського» і зазначивши, що «з цього часу ці «новоприбыли титулы» входять в урядову практику», припускає все ж і доти спорадичне вживання іменування «и Бѣлыя». Він говорить: «Перед тим, від Переяславської присяги, твердо вживався тільки титул «Великія и Малыя Россіи», титул «Бѣлыя Россіи» виступає тільки спорадично і до цього проголошення не ввійшов у постійну практику (о. с. ст. 1111). А в примітці до тієї ж сторінки він зауважує, що слід, перевіривши джерела, «подумати над мотивами, які могли вплинути на таке припинення в уживанні білоруського титула й нові ухвали в цій справі (там же, ст. 1112).

Не в нашій, на жаль, спроможності перевірити оригінали актів і печатей на них, але й той «apparatus criticus», що його нам постачають уже видані пам'ятки й друковані праці, подає досить матеріялу і для міркування, і для висновків.

III

З якого саме часу ввійшов у вжиток титул «и Бѣлыя Россіи»?

«А пишетца та титла «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ» не изстари, вновѣ, при нынѣшнемъ царѣ, какъ учинилась въ вѣчномъ подданствѣ Малая Россія, Войско Запорожское, гетманъ Богданъ Хмельницкій и со всѣми Черкаскими городами», пише про це Котошихин («О Россіи въ царствованіе А. М.», ст. 141). Отже, як бачимо, не визнає він, відколи саме і який титул почали писати, зв'язуючи цю переміну взагалі з приєднанням України. І дивного в тому нема, бо складалася його книга в половині шестидесятих років і головним чином про те, що сталося на той час, а не про те, що і як сталося не за його пам'яті.

В старій розвідці, присвяченій історії титулу російських володарів, що й по цей день залишається єдиною на цю тему, — Лакієра «Исторія титула государей Россіи», — говориться про це теж загальними словами:

«Когда же съ Богданомъ Хмельницкимъ перешла къ намъ Малороссія, завоевано отъ Польши великое княжество Литовское съ столичнымъ городомъ Вильной, была покорена Бѣлая Россія и по повеленію царя гетманъ Войска Запорожскаго Хмельницкій овладѣлъ принадлежащими королю польскому городами и мѣстечками въ Волыни и Подольѣ, то включили въ титулъ наименованіе великаго князя Малыя Россіи, Литовскаго, Бѣлыя Россіи, Волынскаго и Подольскаго и тогда образовался до настоящаго времени употребляющійся краткій титулъ государей Россійскихъ «Великій Государь, царь и великій князь Алексѣй Михайловичъ, всея Великія, Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ и многихъ государствъ государь и облаадатель» (ЖМНП., 1847, кн. 4, ст. 129 - 130). Таким чином, майже всі за Олексія Михайлови-

ча «новоприбылые титлы» скинуто до однієї купи й зведено до одного часу.

Тричленна формула титулу «Великая, Малая и Бѣлая Россія» протягом часу стала такою звичайною, що окремі складові частини її не привертали до себе уваги вчених XIX віку навіть у досліді спеціяльного характеру.

І цілком справедливо зауважує М. Грушевський, яке він робить в невеличкій роботі «Велика, Мала й Біла Русь», що власне ці питання й трактує: «Констатуючи, що від цього часу в московськім урядуванні заводиться цей титул на місце давнього «всея Россіи», дослідники, як, наприклад, і сам Лакієр, не завсіди звертають увагу на те, що новий цей тричленний титул не заступив безпосередньо стару титулятуру. В дійсності перед титулом «Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи» півтора роки вживався той титул, що заступив собою титулятуру «всея Руси» — «всея Великія и Малыя Россіи самодержецъ...». «Вся Русь» спочатку була розвинена в титул двочленний і потім тільки до нього був уведений третій член, «Біла Русь». Титул «всея Великої і Малої Росії», так би сказати, піднесено Московському цареві від України... безсумнівним у всякому разі зостається той факт, що цей двочленний титул вийшов із українських правлячих кругів і цар Олексій прийняв його з українських рук» («Україна», 1917, кн. I - II, ст. 8 - 9).

Перший офіційний документ, нам відомий, з тим титулом — це лист Б. Хмельницького до царя з 8 січня 1654 р., де він титулує останнього «всея Великія и Малыя Россії самодержцемъ» (СГГД. III, ст. 500 - 501). З московського боку — це грамота царська до Б. Хмельницького з 9 лютого 1654 р. В грамоті тій і цар уже зве себе «всея Великія и Малыя Россіи самодержцемъ», додаючи ще до того «Київського» (АЮЗР. X. 307).

Далі, як ми зазначили вище, саме ця формула — «всея Великія и Малыя Россіи самодержецъ» — йде в низці грамот, висланих на Україну 27 березня 1654 року. В жадній з них нема додатку «и Бѣлыя Россії» (СГГД., III, 511 - 12, АЮЗРОс. X, 495, 496, 497, 499, 500, 511 - 2).

Коли б на хвилину й припустити, що цар уже в лютому 1654 р. почав писатися «и Бѣлыя», то яким чином могло статися, що це іменування пропущено в актах 27 березня? При московських поглядах на титул царський, як на річ священну й недоторкану, за добре виробленої в Приказах канцелярійної рутини й строгого порядку, помилки такого роду трапляються вельми рідко й викликають суворі догани, а то й кари на тілі. Наприклад, випадок, відомий з Котошихиним (його було покарано батогами за помилку в царському титулі). (Соловьев, «Исторія», т. XI, примітка 22). І коли б і могла вкрастися помилка, то могло таке статися хіба в одній якій грамоті, а тут їх ціла низка.

Нагадаємо далі складну процедуру писання «жалуванних гра-

мот», їх виправлення, подвійне читання, заслухання в Боярській Думі, а то й у присутності самого царя, як то зазначалося в нотатках дяків: «чтена государю» (напр., АЮЗР., X, 686) або навіть і в самому тексті акту: «передъ нашимъ царскимъ величествомъ чтена и запечатана» (СГГД. IV, 323 - 4). Процедура та докладно зазначена у Ключевського на прикладі грамоти Києву («Боярская Дума», ст. 431 - 32). Крім того, титул акту ще раз повторює печать державна, як того вимагає закон «згідности».

За таких умов можливість многократної й одноманітної помилки — тобто ніби в усіх грамотах від 27 березня 1654 р., і не раз, пропущено «и Бѣлыя» — **виключена.**

В березні 1654 р. титул царський був лише «всея Великія и Малыя Россіи». Таким він залишився і пізніше. Маємо, наприклад, листи Б. Хмельницького до царя з 25 квітня 1654 р. (СГГД. III. 516) з Чигирина, з 27 липня з табору з-під Богуслава (АЮЗР. X, 712), з 19 серпня того ж року з Києва (там же, ст. 771). І в усіх тих листах писано однаково: «всея Великія и Малыя Россіи самодержцу». Якщо листи передавалися через московських послів, то ті самі пильнували, щоб у титулі все було доладу написано. «Посли також стежили за правильністю титулу царського в грамоті, у випадку несправности вимагали знищення помилки й відмовлялися в інакшому разі прийняти грамоту» («Бѣлокуровъ, о. с., ст. 69).

А грамоти, що їх привозили цареві наші чи інші посли, перед авдієнцією перевіряв «печатник», чи правильно написано титула, й таке інше (Лакієр, т. І. ст. 256).

То як би попустили московські бояри й дяки гетьманові не дописати чого в титулі, хоч би й одного слова? Річ, знову таки, **неймовірна.**

Наведемо ще кілька прикладів з грамот царських та офіційних протоколів прийняття з України та звітів воєвод за місяці липень — вересень 1654 р., як грамота Києву з 16 липня (СГГД., III. 524), прийняття представників українського духовенства 28 липня того ж року (АЮЗР., X, 705), посланця гетьманського з 6 серпня (ст. 772), звіт київських воєвод з 20 серпня (там же), грамоту Протасьєва з 7 серпня (773), грамоту київським воєводам майбуть 11 серпня (ст. 763 - 4), отпуск Івана Тафларі 17 вересня (там же, ст. 775 - 6). У всіх тих випадках у документах царя іменовано «всея Великія и Малыя Россіи самодержцемъ».

Нарешті, відбито було в червні чи трохи пізніше н о в і московські м о н е т и, на яких в титулі вирізано «Великія и Малыя Россіи». Дуже цікаво було б передивитися і з того погляду титулярного простудіювати нумізматичні колекції того часу по російських музеях та простежити цю справу по відповідній літературі. Але то річ фахівців. Ми ж тут обмежимося уривком із докладу кн. Пронського, що стояв тоді на чолі правління в Москві, цареві про «жалування» Військові Запорозькому. 25 чер-

вня 1654 р. він писав: «А что твоего государева жалованья велѣно послать къ гетману къ Богдану Хмельницкому, золотой въ десять золотыхъ, и въ старомъ, государь, чеканѣ такому золотому въ твоемъ государевомъ имянованьи вырѣзано всея Руси, а Малой Россіи не вырѣзано, **а на ефимочныхъ, государь, на новыхъ рублевыхъ чеканехъ твое государево имянованье вырѣзано: Великія и Малыя Россіи.** И мы, холопы твои, вмѣсто того прежняго чекана, велѣли тотъ золотой, который посланъ къ гетману Богдану Хмельницкому, начеканить ефимочнымъ чеканомъ, а мелкіе, государь, золотые чеканены старыми чеканы для того, что вновь чекановъ сдѣлать было некому» (АЮЗР. X, 686).

Можемо подати тут і репродукцію тієї монети з титулом «Великія и Малыя Россіи», що її подає В. Петров у своєму «Каталозі» (В. Петровъ, «Каталогъ русскихъ монетъ». Москва, 1899; табл. 11, ч. 115. Додаток У.).

Отже, як видно з цього донесення і з самого золотого, і монети тогочасні стверджують, що старий титул царський «всея Руси» було заступлено титулом «Великія и Малыя Россіи», тобто формулою двочленною, а не якою іншою, і що саме так «Великія и Малыя Россіи» іменувався цар Олексій Михайлович влітку 1654 року.

Таким чином, до доказів наших, взятих із дипломатики та сфраґістики, — ми їх ще далеко не вичерпали, — долучається доказ із іншої царини: нумізматики. І це зовсім з іншої сфери свідчення, яке зміцнює наші міркування, не можемо ми не вважати за вельми цінне.

Як видно з вищенаведеної доповіді кн. Пронського, не може бути сумнівів, що в червні 1654 р. титул царя був «всея Великія и Малыя Россіи». Але, як ми згадували, є в актах вказівка на наказ царський з 1 липня 1654 року «государское имянованье во всякихъ дѣлахъ писать — Всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ». На тій підставі М. Петровський висловив певність, що саме з того дня й народився в титулі додаток «и Бѣлыя» («Записки Ніж. ІНО», IX, ст. 76).

Ми тієї певности не поділяємо. І от чому. На нашу думку, тут непорозуміння, викликане насамперед лихим станом, в якому зберігся цей документ. От що про це пише сам М. Петровський: «Я під час праці в Москві в Древлехранилищі Центрархіва РСФСР розглядав цей документ. Зберігся він дуже погано, краї листків потрухли, **при чому дуже потрухло й майже неможливо читати місце, де перераховано ці титули»** (там же). Добре це запам'ятаймо.

Ми ж припускаємо, що тих слів «и Бѣлыя» в наказі, про який річ, зовсім і не було. І припущення це наше випливає з таких міркувань. Коли б справді тоді — 1 липня 1654 р. — наказано було додати до титулу слова «и Бѣыя», то чому ж пізніше того наказу не виконують? Слід, звісно, покласти певний час на те, доки

новий наказ потрапить до далеких закутків Московського розлеглого царства, доки переборе стару звичку та ввійде в практику повсякденну різних органів управління. Алеж, як ми знаємо з наведених вище прикладів, навіть через два - три місяці в офіційних актах у самій Москві, і то при царському дворі, вперто називано лише «Великія и Малыя Россіи самодержцемъ» (наприклад, одпуск Тафларі 17 вересня. АЮЗР. X, 775).

Чи не знаходимо ми пояснення цьому у Д. Бантиша - Каменського, що згадує про наказ царський щодо титулу того числа? В першому виданні його «Исторіи Малой Россіи» читаємо, що після приєднання України наказав цар «1-го іюля 1654 года титулъ свой во всякихъ дѣлахъ писать: всея Великія и Малыя Россіи самодержецъ» («Исторія Малой Россіи». 1822, т. I. ст. 38). Як видно, річ іде про один і той самий наказ, бо й дата й окремі вирази (наприклад, «во всякихъ дѣлахъ») збігаються. Чи мав Б. Каменський тут на увазі саме ту помітку про наказ, що її надруковано лише тепер, чи грамоту, нам досі невідому, — важливо те, що в наказі з 1 липня він прочитав лише «Великія и Малыя» і не бачив жадної «и Бѣлыя», яку знайшли сучасні нам архівісти.

Можна думати, що давній історик мав рацію. Сто років тому стан грамоти був мабуть далеко кращим, ніж нині, її легше було вчитати. Принаймні жадних сумнівів у Д. Б. — Каменського ми не помічаємо й твердження його про наказ цілком виразне. До того слід додати, що справи, з Україною зв'язані, в Архіві Міністерства Закордонних Справ розбирав такий видатний і досвідчений архівіст, як старий М. Бантиш - Каменський. Його працю високо ставлять й пізніші історіографи, як наприклад, Г. Карпов: «Малороссійскіе документы Архива Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, — говорить він, — разобраны и описаны Бантышъ - Каменскимъ, сложилъ онъ ихъ точно въ такомъ порядку, какъ ихъ было склеено въ Приказѣ. Вообще архивные дѣла, которые разобралъ этотъ извѣстный труженикъ, очень легко изучать» (АЮЗР. X, передмова, 2).

Щождо московських архівістів XX віку, то вони мали справу вже з папером зітлілим, з місцем, що його «майже неможливо читати». І хоч М. Петровський і припускає, що в ті часи, як складався опис, «це місце було ще можливо легше прочитати» (Ніжен. Записки, IX, 76), але кілька років, що ділять час складання опису, і час, коли цей документ студіював український вчений, не така вже велика різниця й навряд, чи могли так позначитися на стані написаного в XVII віці. Певніше, що місце те сильно потрухло вже й перед тим, і редакторам видання не легше було його вчитати, ніж трохи пізніше ніженському професорові. Чи не сталася тут певна аберація? Наметане око вхопило початок знайомий добре «всея Великія и Малыя» й, призвичаєне до тричленної формули, яка так глибоко в'їлася, вчитало са-

мо собою далі «и Бѣлыя», якої там не було. В кожнім разі, теперішня копія з місця документу, що зітліло й що його вчитати не можна якслід, не гідна вважатися за солідний доказ, що наказ з 1 липня 1654 р. запровадив до титулу слова «и Бѣлыя». Тим паче, що це протирічить на сто років ранішому посвідченню історика про зміст царського наказу з того ж дня, який говорить лише про «Велику й Малу Россію».

Нам можуть на це сказати: «Та нащо ж було 1 липня видавати наказ про вживання в царському титулі йменування «всея Великія и Малыя Россіи», коли ті слова ввійшли вже в ужиток? Он і самі ви наводите чимало тому прикладів з урядових актів московських, з 9 лютого почавши і на доповіді про чекан монет з 25 червня кінчивши».

Та суперечности в тому немає жадної. Нагадаємо, що титул «Великія и Малыя Россіи» неначе було піднесено цареві з українського боку. І, почавши того титулу вживати в грамотах на Україну і в зверненнях до наших людей з 9 лютого, Олексій Михайлович в актах урядових для Московської держави і в наказах «всякихъ чиновъ людямъ Московскаго государства» уперто й систематично тримається старої, віками виробленої титулятури — «Всея Руси самодержецъ». Дуже влучно М. Грушевський нове іменування царя «Великія и Малыя Россіи» назвав «так би сказати українським титулом» («В. М. і Б. Русь», ст. 11).

Титул царський неначе розбивається на два рівнобіжні, відповідно до вжитку: зовнішній — для України «всея Великія и Малыя Россіи» (тому приклади подано вище), і внутрішній для Москви — «всея Руси». Останній «всея Руси» протягом півроку після приєднання України ми зустрічаємо в грамотах і наказах царських московським людям, як от, наприклад, В. Бутурлінові та іншим московським послам з 23 січня 1654 р. (СГГД., III, 502), стольникові Р. Стрешневу й дякові М. Бредихину з 25 січня (там же, ст. 503), путивльському воєводі з 20 і 26 лютого (АЮЗР. X, 417, 419), калузькому воєводі з 5 березня (там же, 419), кн. Пронському з 8 березня (там же, 421 - 22), думному дякові І. Алмазову з 6 червня (там же, 647), окольничому Милославському з 21 червня (там же, 648), окольничому кн. І. Хилкову з 30 червня (там же, 648).

Само собою, що й до царя звертаючись, відповідного, різного титулу вживають наші люди й люди московські, як от, наприклад, наші посли в березні 1654 р. (СГГД. III. 507) або війт київський Богдан Сомковський в червні (АЮЗР. X, 647) звертаються до «всея Великія и Малыя Россіи самодержца». А московські бояри й воєводи пишуть до царя й великого князя «всея Руси», як наприклад, «отписки» калужського воєводи з 8 березня (там же, 421), путивльського з 10 березня (ст. 421) або кн. Пронського з 11 червня (там же, ст. 685).

Можна думати, що вживання належної формули титулу, так

би мовити, зовнішньої й внутрішньої, пильно додержувано. Так ми маємо акти царські, **того самого дня видані,** з різними формулами в залежності від того, до кого їх писано. Того самого дня, 9 лютого, коли цар у грамоті до Богдана Хмельницького називає себе «всея Великія и Малыя Россіи самодержцем» (АЮЗР. Х. 307), він у наказі стольникові Головинові пише: «Государь царь и великий князь Алексѣй Михайловичъ всея Русіи велѣлъ...» (СГГД. III. 504). З цього погляду може ще характеристичнішим являється те, що ці різні формули зустрічаються поруч у тім самім акті. Так, наказ відповідній московській установі про «отпускъ» українських послів з 19 березня 1654 р. дається іменем царя і вел. князя «всея Русіи», але тут же таки на тій самій сторінці в інструкції про цю авдієнцію думному дякові І. Алмазову говориться, що він має представляти те посольство, б'ючи від нього чолом «всея Великія и Малыя Русіи самодержцу» (АЮЗР., Х, 473).

У вістці про наказ 1 липня в тексті й у Д. Бантиша - Каменського, і в московських архівістів збігаються слова «во всякихъ дѣлахъ писать...» Це слід підкреслити. Одже, як ми бачили з поданих угорі зразків, до того часу для внутрішнього вжитку в межах самого Московського царства, задовольнялися старим титулом «всея Русіи». Нового ж титулу «всея Великія и Малыя Россіи» доти вживали для України, в «дѣлахъ малороссійскихъ», говорячи пізнішим терміном. Нам невідомо, щоб до того часу був який наказ, крім вище у нас уже згаданого наказу про «печать новую» з «новоприбылыми титлы», окремо не названими, який ті іменування вводив у закон. То ж цілком природно, коли вирішено було з міркувань, нам сьогодні невідомих, розповсюдити титулятуру, практиковану в «дѣлахъ малороссійскихъ» і на діла «Великороссійскаго государства», як згодом окреслювано Московське царство, — з'явилася потреба уніфікувати титул і зафіксувати окремим наказом: — **«во всякихъ дѣлахъ** писать: всея Великія и Малыя Россіи самодержецъ», як то подав Д. Бантиш - Каменський, тобто отим наказом з 1 липня 1654 року, що про нього до нас дійшла вістка.

На це знаходимо й документальне підтвердження в уже виданих актах: саме після 1 липня починаємо зустрічати титул «всея Великія и Малыя Россіи» не лише в грамотах, посиланих на Україну, а й грамотах московським воєводам та послам і в їхніх відповідях цареві. Так маємо вже з цим титулом грамоту царську київським воєводам з 17 липня (АЮЗР. Х, 653), посланому до гетьмана П. Протасьєву (там же), київським воєводам з 11 серпня (там же, 763 - 4), «отписка» цареві київських воєвод з 20 серпня (там же, 772). Тобто справді починають цього іменування вживати у «всякихъ дѣлахъ» і вже входить у практику всіх урядів московських, стає загальноприйнятим у постійному вжитку.

Таким чином те, що вичитали московські архівісти з зітлілого

паперу, нас не переконує. Тим паче, що й далі в документах не бачимо слідів «и Бѣлыя», є лише «Великія и Малыя Россії».

Так ми маємо наказ царський з 28 липня «о титлахъ» Полоцького й Мстиславського: «въ нашемъ титлѣ Полоцкъ и Мстиславскъ писать по сему нашему указу» (9. III, 511). Слід тут зазначити одну подробицю, яка нам трохи далі придасться, а саме місце, на якому малося писати нові іменування: Полоцьк між Рязанським і Ростовським, а Мстиславськ після Кондинського (там же). Царська грамота про це з стану під Смоленським до кн. М. Пронського в Москву має титул «всея Великія и Малыя Россіи самодержецъ». Привертаємо до цього факту увагу. Бо коли б справді 1 липня був наказ про запровадження до титулу слів «и Бѣлыя», то яким побитом могло не бути їх в царській грамоті з 28 липня, що казала до того ж про нові іменування? Що саме таким був титул царя влітку 1654 р., можемо навести ще один доказ. В урядовому реєстрі державних печатей року 1682, до якого нам не раз доводиться вдаватися, серед дев'яти печатей Олексія Михайловича маємо печать велику, зроблену, видко, після цього наказу, саме з тими титулами — Полоцький, Мстиславський, до яких додано ще Витебського; і на печаті тій нема «и Бѣлыя». Ось опис її: «Печать большая со стебелькомъ, серебряная, съ полнымъименованіемъ и титлами, а передъ вышеписанною первою печатью (першою стоїть велика печать, зроблена після Андрусівського договору) **нѣтъ Бѣлой Росіи,** а прибавка: Полоцкій, Витебскій, Мстиславскій» (СГГД. IV, 414).

Свідчення цілком виразне. Значить 28 липня 1654 р. і пізніше, коли було зроблено ту печать, в титулі слів «и Бѣлыя» ніяк не могло бути.

IV

Звертаємось тепер до розгляду питання про Велижську грамоту, на яку посилається В. Щербина на доказ того, що титул «и Бѣлыя» вживався вже року 1654. В друкованому тексті тієї грамоти з 4 жовтня 1654 р. дійсно в титулі царя читаємо: «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи» («Акты Историческіе», т. IV, ст. 232).

Вже М. Грушевський підкреслив бажаність «перевірити автентичність велижського документу» («Історія», т. IX, 2, ст. 112). Перевірити за першоджерелом виданий текст цієї грамоти тим більше необхідно, що в примітці про неї зазначено, що вона «ветха», а печаті під кустодією «половина... искрошилась» (АИ. IV, 233). Цінні вказівки може дати саме кустодія, бо «папірчик той, — як зауважує Лихачев, — і єсть сама печать (Лихачевъ, «О Посольскомъ Приказѣ», ст. 133), і може на ній збереглося те, що пропало на восковому відбитку під нею. На жаль, оглянути оригінал, що було б найпростіше, — для нас поза межами можливого.

Але дещо може дати нам і аналіз титулу грамоти з «Актовъ Историческихъ», так, як його там надруковано.

У ньому, крім наведеної вгорі триєдиної формули «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи», з «новоприбылых» титулів, тобто отих, які Олексій Михайлович почав уживати після приєднання України і під час кампанії 1654 року, бачимо такі: «Київський і Черніговський», що увійшли у вжиток з лютого 1654 р., «Полоцький і Мстиславський», прийняті з місяця липня, нарешті «Смоленський». Природною в грамоті з 4-го жовтня 1654 р. являється і наявність останнього іменування, з яким ми доти не зустрічалися: Смоленськ було взято у вересні, прилюдно про це «обнародовано» в Москві 23 того місяця (ПСЗРИ. I, 310) і саму ту грамоту писано «въ нашемъ царскаго величества походѣ, въ нашей отчинѣ Смоленску» (А. Ист. IV, 232).

Але дивним і неприроднім (в жовтні 1654 р.) являється додаток — «и Бѣлыя», якщо він справді є в ориґіналі. І ось чому. В титулі грамоти титул «Мстиславський» іде безпосередньо за «Кондинським», як то й належало за наказом 28 липня; іменування ж «Витебський», яке пізніше зайняло місце між «Кондинським і Мстиславським» («Снимки», таб. 52), зовсім нема. Звідси виходить, що ту грамоту написано перед тим, як було зроблено велику печать, про яку ми згадували трохи вище з прибавкою — «Полоцький, Витебський, Мстиславський» (СГГД, IV, 414). Але на печаті тій, як ми знаємо, ще не було «и Бѣлыя» — «нѣтъ Бѣлой Россіи». Звідки ж ті слова «и Бѣлыя» могли взятись на ранішім акті? І коли б вони в дійсності у велижському документі вже були, то чого ж їх не вирізано на пізнішій печаті?

Далі, відомі нам печаті з повним титулом, де вже вирізано «и Бѣлыя», як от печать з акту 1656 року в Копенгазі («Снимки», т. 52) або також із Кардиського договору року 1661 (Кене, 23), згідно свідчать, що цей додадок «и Бѣлыя» іде впарі з новими іменуваннями «великий князь Литовський, Волинський Подільський». Останніх, звісно, у Веліжській грамоті немає та й не могло бути, бо її видано р. 1654, а ці титули заведено — і ніхто того жадному сумніву не піддає, лише в 1655 р. А коли нема отих «Литовський, Волинський, Подільський», то неймовірною являється наявність в акті «и Бѣлыя», бо всі ці новели між собою пов'язані і в часі одним наказом, до якого ми звернутися маємо пізніше (ПСЗ. I, 356).

Все це викликає вельми поважні сумніви щодо самої можливости наявності слів «и Бѣлыя» у грамоті м. Веліжу. Звісно, справу рішає ориґінал. Але й не маючи ще наслідків його досліду, можемо вже сьогодні поставити питання: чи не маємо ми тут справи з пізнішою помилкою у виданні?

Приклади тому в археологічних виданнях трапляються, і якраз в титулі царському і саме з тим іменуванням «и Бѣлыя», що стільки клопоту завдав і стільки часу й місця зайняв. Пильний

розгляд приступного нам матеріялу поважно захитує позиції оборонців інсування в царському титулі слів «и Бѣлыя» вже року 1654.

Але коли б і припустити, що наші здогади, а саме, що наказ з 1 липня 1654 р. говорив про «Великія и Малыя», а в друкованому тексті Веліжської грамоти «и Бѣлыя» — пізніший додаток, не виправдуються, то все ж таки ніхто не претендує, що титул «и Бѣлыя» вживався раніше від липня 1654 р. Хіба один В. Щербина пробував віднести початок уживання того титулу на березень, але в тому ґрунтувався він лише на «Печаті Малороссійській». Неможливість того ми вже частково виявили, а далі доведемо ще докладніше.

Та коли б, всупереч наведеним нами даним і міркуванням, і справді в ориґіналі Веліжської грамоти з місяця жовтня 1654 р. стояло оте неймовірне «и Бѣлыя», то це не доводить ніяк, що «и Бѣлыя» з'явилось вже в березні 1654 р., тобто не доводить можливості приписати на цей час появлення «Печаті Малороссійської» і автентичности «Переяславских Статтей в редакції 1659 року».

В такім разі могло постати хіба єдине лише питання — про спорадичність вживання титулу «и Бѣлыя», що припускає М Грушевський. Та поки нам того не доведуть оригіналом Веліжської грамоти, чи якими іншими документами, нам досі невідомими, ми ту спорадичність відкидаємо.

На підставі всього наведеного вище, можемо прийти до висновку, **що року 1654 в титулі царському слів «и Бѣлыя» не було.**

Але ми маємо й пізніші факти, і вельми показні, які виявляють, що того додатку — «и Бѣлыя» — нема ще в титулі царя і на весні, і влітку 1655 року. Посідаємо ми листи царські до стольника й московського ловчого А. Матюшкина. В першому з них, **писаному 13 березня 1655 року,** Олексій Михайлович так звертається до близької особи й родича: «Отъ царя и великаго князя Алексѣя Михайловича **всея Великія и Малыя Россіи** самодержца стольнику нашему и московскому ловчему Афанасію Ивановичу Матюшкину отъ нас великаго государя милостивое слово...» («Письма Алексѣя Михайловича», 44). В наступному листі до нього з 26 червня того ж року 1655 в зверненні — той самий титул «всея Великія и Малыя Россіи» (там же, ст. 47), і лише дальший лист з 4 червня вже 1657 року до «Великої й Малої» додає «и Бѣлыя» (там же, 48). А цар то сам уже певно знав, як про себе писати. До того слід зазначити, що листи ті тим більшу документальну вагу мають, що диктував їх сам цар, і по написанні сам їх перечитував, бо на деяких з них, до того стольника й ловчого писаних, збереглися власноручні поправки цареві.

Отже, в титулі царському нема «и Бѣлыя» ще й влітку 1655 року. Наявність низки грамот та інших документів і пам'яток,

як от печаті та монети з років 1654 і 1655, говорять нам, що титул царський тоді був лише «всея Великія и Малыя Россіи».

V

Коли саме заведено в титул слова «и Бѣлыя», на це маємо виразні накази.

Перш за все, наказ із 3 вересня 1655 року. Того числа видано було царського наказа, після згадки про заняття московським військом «отчины предковъ нашихъ литовскаго стольного города Вильны» та інших міст на Литві й Білій Русі, а Волині й Поділля — українським військом, говорилося: «и указали мы, Великій Государь, наше царское величество, въ своемъ государскомъ наименованіи и титулѣ писати себя Великимъ Государемъ, наше царское Величество, Великимъ Княземъ Литовскимъ и **Бѣлыя Россіи** и Волынскимъ и Подольскимъ» (ПСЗ. І, 356). А трохи пізніше наказа того, оголошеного в Москві «служилымъ всякаго чина людемъ», підтверджено було ще раз провінційній адміністрації. Так маємо грамоту з 19 вересня стольникові і воєводі Бельському Боборикину, де говориться «указали мы, Великій Государь, въ нашихъ грамотахъ и въ отпискахъ Наше Государское именованіе писать: всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержцемъ, а сына Нашего Государева, Благовѣснаго Государя Цесаревича и Великаго Князя, Алексѣя Алексѣевича писать: всея жъ Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи» (ПСЗ. І. 357). Знаємо ми також, що 1 вересня того року патріарх Никон прислав цареві своє благословення писатися великим князем Литовським, тобто титулом, що ввійшов разом з іншими у наказ 3 вересня 1655 р. (П. Матвѣевъ. «Москва и Малороссія»... «Русскій Архивъ», 1901, II, 223).

Характерно, що в царському наказі прийняття нового титулу «и Бѣлыя» та інших разом із ним, зв'язано саме з завоюванням московським військом Вильни і других городів на Литві й Білій Русі та зайняття українським військом міст на Волині й Поділлі· воно являється і в тексті грамоти ніби наслідком тих військових подій, висновком із них політичним, **іде в часі після цих операцій**. Одночасність прийняття цих чотирьох іменувань, тісно між собою пов'язаних, підкреслює ще одна деталь. В наказі ми читаємо: «писать... Великимъ Княземъ Литовскимъ и Бѣлыя Россіи и Волинскимъ и Подольскимъ». Отже «и Бѣлыя Россіи», замість того, щоб стояти, як можна було сподіватися і як належало б, на першому місці, бо то додаток до «Великія и Малыя Россіи», написано після великого князя Литовського перед Волинським. І це перше місце, заняте в наказі «Литовським», для того невідповідне, що ясніше єднає прийняття нових титулів — «и Бѣлыя» серед них — саме з завоюванням Вильни, робить наголос на приєднанні до Московського царства в першу чергу Литви. Коли ми в наказі Бельському воєводі в його резолютивній частині не зу-

стрічаємо ні Литовського, ані Волинського, ані Подільського, й бачимо лише двічі повторену формулу «всея Великія и Малыя и Бѣлыя», то це цілком природньо: у внутрішніх зносинах Московського царства вживався звичайно титул неповний, куди ввійшли й оті нові вищенаведені великокнязівські іменування, — а титул малий, найкоротший, що кінчався словом «самодержецъ».

Все це підтверджує час заведення до титулу слів «и Бѣлыя» — **вересень 1655 року.**

Не викликала ця дата жадних сумнівів в російських істориків давніх і сучасних. Так, Карпов ще зазначив, що перша грамота з титулом «и Бѣлыя» — це грамота царська могилевському райці Прокопові Лук'янову, датована 7 вересня 1655 року (Яковлів, «Статті в редакції 1659 р.», ст. 187; «Українсько - московські договори», ст. 69).

Тієї ж думки й Ключевський: «По завоеваніи Бѣлой Руси и Литвы въ 1655 году поспѣшили внести въ царскій титулъ, — пише він, — Всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ, вел. кн. Литовскій, Волинскій и Подольскій» («Курсъ русской исторіи,» т. III, 152).

VI

Саме до того й зовнішні політичні мотиви спонукали Москву восени 1655 р. завести до титулу слова« и Бѣлыя» та інші, одночасно з тим прийняті іменування. Загальне тодішнє становище воєнне й дипломатичне, яке до того призвело, влучно схарактеризував М. Грушевський, з «Історії» якого й дозволяємо собі тут навести чималі виписки.

«Небезінтересно відмітити, — пише він, — що якраз цей мент шведського поступу на Польщу, шведсько - українського союзу і т. д. Москва вибрала для маніфестації своїх прав і свого фактичного володіння Білоруссю, Литвою й Західньою Україною» (IX, 2, ст. 1111).

І справді, після приєднання України для означення територій, що перейшли під московську протекцію, цілком вистачало титулу «и Малыя Россіи» в протилежності до «Великої». Термін той «Малая Россія», мав тоді не пізніше етнографічне розуміння, а значення ширше — ієрархічно - територіяльне. І хоч уже року 1654 завойовано було Смоленськ і зайнято українськими й московськими військами землі на Білій Русі, становище, не зважаючи на тертя між союзниками, іншого титулу не вимагало. Року ж 1655 ситуація змінилася. Загострення непорозумінь між українським й московським командуванням на зайнятих теренах, питання про їх дальшу приналежність, шведсько - український союз, шведські успіхи, поширення гетьманського реґіменту на Полісся — викликали, як це справедливо зазначив Грушевський,

наказ про заведення нових титулів, отих «и Бѣлой» та інших, скерованих саме проти України й Швеції.

«Тому, що термін «Малой Россії», — розвиває свою думку в дальшому викладі наш покійний академік, — кінець-кінцем увійшов в українське уживання для означення епархії Київської метрополії в протиставленню до епархії митрополитів, а потім патріярхів московських, таке формулювання нового політичного об'єднання, як «совокупленіе Малой и Великой Россіи», було цілком природнє. Але при тім послідовно, як я це підчеркував у згаданій студії, під «Малою Россією» розумілися не тільки землі козацької України, що зложили присягу з військом у 1654 році, але й усі інші землі, що підлягали церковній владі Київського митрополита: землі західньоукраїнські, Полісся й Білорусь».

«Так що властиво не було реальних причин для заміни двочленної формули «Велика и Мала Русь» формулою тричленною. З становища теперішньої термінології воно могло здаватися природним і логічним, що з об'єднанням Козацької України з Москвою з'явився титул «Великія и Малыя Россіи», а з окупацією білоруських земель його замінено тричленним. Але в тім часі такої логіки не було, тому що Мала й Біла Русь тоді ще не викристалізувалися в тім етнографічнім значенні, якого набрали в XVIII - XIX ст. Термін «Малая Россія» зовсім добре міг покривати і білоруські землі. Коли ж московським політикам настирливо, як бачимо, лізла до голови гадка про обмеження поняття «Малої Русі» через заведення окремих титулів для західньоукраїнських і білоруських земель, то на це були спеціяльні причини політичного характеру, — вони почасти вже були вказані, почасти станують перед нами в дальшім викладі.»

«Коли старшина бажала об'єднати всю «Малу Росію» в тім широкім, ієрархічнім значенні через «Запорозьке Військо» й «царське величество» привести під протекторат царя, то московський уряд якраз не хотів цього, а бажав привести білоруські й західньоукраїнські землі в безпосередню залежність од Москви, без якої-будь участи в тім Запорозького Війська. На цім пункті, як ми бачили, від самого початку пішла тиха, але завзята боротьба на Білорусі. Ця ж дилема про присягу чи гетьманові, чи безпосередньо цареві стала і при окупації західньоукраїнських земель. Московський уряд в цім менті, начебто без всякої рації, бо на Волині ніяких особливих операцій не сталося, а на Поділлі операції тільки що починалися..., проголошує царя володарем Волині й Поділля, аби підчеркнути, що це московські провінції, дідичне царське володіння, привернені царські землі. Це був акт виміряний проти старшинських плянів на Західню Україну.»

«З другої сторони в момент, коли шведський король виявив заміри заволодіти Польщею й Литвою, Московський уряд протиставляє йому свої права на Литву, Білорусь і Західню Укра-

їну — фактичне володіння ними. Одне й друге було в повній мірі відчуте. В усякого роду переспра́вах, особливо ж у шведській аґітації на Україні проти її зв'язку з Москвою починає виступати цей мотив: новоприбрані царські титули, як вияв московських плянів забрати в своє безпосереднє володіння й перетворити в московські провінції білоруські, литовські й українські землі, зліквідувати в них всяку автономію й насадити в них московський абсолютизм всупереч свободолюбивим змаганням козацтва і взагалі українського народу» («Історія України - Руси», т. IX, ч. 2, ст. 1112 - 1113).

Ілюстрацію тому, як добре розуміли шведи, що не з вчорашнього дня зналися на московській політиці, значення заведення нових титулів, подає інструкція послам Тернешельдові й Веллінґові з 25 листопаду 1656 року...: «посли повинні ясно представити козакам, що теперішньою війною Великий Князь (так шведи титулували царя) підтверджує свої замисли, що виражені в словах титулу: «Волині, Поділля, Білої Русі і многих земель на сході, заході й півночі наслідник од отців і дідів, — намагаючися отим шляхом пред'явити свої претенсії на всі ці землі, які ніколи не належали до великого князівства Московського... і різні інші, до яких ні один з його предків не мав претенсій. Звідси козаки легко можуть зробити висновок, що їх жде, коли вони не перешкодять виконанню його (царя) замислів. При тім треба звернути увагу, що Вел. князь включив до свого титулу і їх власну землю» (Липинський. «Україна на переломі», 282 - 283, де посилка на Архів Ю - З. Р., ч. III, т. VI, ст. 160 - 161).

Апогею свого титул царів Московських досягає на печаті, відомій нам з документу 1656 року, що переховується в державному архіві в Копенгазі (Додаток VI). На цій печаті в порівнянні з відомою нам печаттю часів Олексія Михайловича до приєднання України, що її вигляд зберіг, між іншим, і Олеарій (Додаток VII), і що про неї в Описі печатей року 1682 говориться: «нѣтъ Великой, Малой и Бѣлой Россіи, и въ началѣ Владимирскій, а Московскій послѣ, а Кіевскаго и Смоленскаго нѣтъ же» (СГГД. IV, 414), ми бачимо такі додатки: «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи... Кіевскій... великій князь Литовскій, Смоленскій... Волинскій, Подольскій... Черниговскій... Полоцкій... Витебскій, Мстиславскій» («Снимки», таб. 52). Щодо порядку великих князівств з початку титулу, то після Переяславського договору він змінився на такий, як на цій печаті, а саме: «самодержецъ, Московскій, Кіевскій, Владимирскій»... (там же).

Такий саме титул має й печать Кардиського договору р. 1661, як видно з опису, що подає Кене: «знаходимо на цій печаті в титулі наступні зміни: 1) цар зветься царем Великої, Малої й Білої Росії, 2) титул «Володимирський» вміщено після «Київського», 3) додано титули: «Литовський, Волинський, Подільський, Вітебський, Мстиславський», так само, як титули, що відносяться до

Грузії й Кавказу, 4) титул кінчається загальною вказівкою на землі, яких не перелічено і які визначено як спадщинні від отця й діда» (Кене, ст. 22-23). Цей опис одповідає тій «двойной» печаті реєстру, де «въ прибавкѣ: Литовскій, Волинскій, Подольскій, Полоцкій, Витебскій, Мстиславскій» (СГГД. IV, 414).

Але траплялось — зазнавав титул і зменшення. Як раніше то сталося в Деуліні (після якого з титулу зникають Чернігівський, Смоленський), так і тепер, досягши свого максимуму, царський титул підліг зменшенню 15 січня 1667 року в Андрусові.

VII

Андрусівський договір приніс значні зміни в царському титулі і передусім відбився на великій державній печаті. Печать та — велика державна,— як ми знаємо, мала на собі й титули — великий і повний. В наслідок же Андрусівського договору з'являється нова велика державна печать із титулом скороченим (середнім). В реєстрі 1682 року серед печатей Олексія Михайловича бачимо: «печать государственная большая серебряная съ его государскимъ именованіемъ и съ короткими титлами, учинена по Андрусовскому перемірному договору, а позади той печати вырѣзано: «РСЕ» и въ окресныя государства объявлена». «Таковая жъ печать большая оловяная слово въ слово»... (СГГД. IV, 413).

Не тільки змінився титул тієї великої печаті, а до того ще про неї сповіщено й сусідні держави — «въ окресныя государства объявлена».

Крім цього «объявленія въ окресныя государства», маємо ми про неї ще цікавий документ, а саме наказ після Андрусова про царський титул і державну печать. З великого повного царського титулу зникають іменування: Литовський, Волинський, Подільський, Полоцький, Витебський, Мстиславський (ПСЗ. I, 708). Щож торкається самого вигляду печаті, то в тому наказі знаходимо спеціяльний опис з поясненням емблеми, до якого нам доведеться вдатися вже нижче. Подаємо леґенди обох великих печатей «слово в слово», зроблених після Андрусівського договору року 1667, згідно вищезгаданому «описанію печати россійскаго государства» і з титулом скороченим.

Нам треба добре запам'ятати і тип цієї великої печаті і характер титулу на ній. Це нам необхідно буде, коли ми перейдемо до історії «Печаті Малороссійской». *

Що ж торкається нечуваного зменшення царського титулу, який поніс року 1667 такі болісні втрати, і до появи великої печаті з скороченим титулом, що порушувало встановлений звичай, то причин тому треба шукати в самому договорі Андрусів-

---

* Несподівана смерть Автора, В. Прокоповича, в червні 1942 р. перервала його працю й заповіджена тут II-а частина цієї праці осталась ненаписаною. Опис і пояснення «Печаті Малороссійської» Автор умістив у своїй праці «Сфраґістичні етюди». **А. Я.**

ському. «Тому, що на підставі трактату в Андрусові, — говорить Кене, — було умовлено не вживати в зносинах з королями польськими титулу провінцій, які частиною належали ще до цього королівства або на які король мав претенсії, цар звелів вирізати другі печаті, без згаданих титулів» (ор. с. ст. 25).

Отже звідси, — щоб не згадувати в зносинах з Польщею деяких земель, у неї забраних, — велика печать з скороченим титулом. Слід ще з пізнішого часу відмітити «объявленіе» про вічний мир року 1686, де ми читаємо таке місце: «и по тому договору уступили и написали имъ, валикимъ государямъ, многія прибылыя славныя у всѣхъ христіанскихъ государей титла, то есть написали ихъ великихъ государей пресвѣтлѣйшими и державнѣйшими великими государями, и уступили писаться вѣчно Кіевскими и Черниговскими и Смоленскими великими государями» (СГГД. IV, 505 - 507).

Якої великої ваги надавали цьому закріпленню за царями вищенаведених титулів, видно з того, що, крім урочистого «объявленія», було надруковано 500 жалуваних грамот з повним титулом царів і там ще раз знову докладно розповіджено про радісну звістку — оті «многія прибылыя и славныя у всѣхъ христіанскихъ государей титла» (там же, 526, 528).

Так нам потроху виясняється процес встановлення нового титулу, внесення до нього додатків або змін, які його зменшують. З'являються ті зміни в титулі, який зростає, коли під протекцію царя вдаються цілі держави, як от Грузія й Україна; викликає збільшення титулу факт завоювання нових територій, як от Литва й Біла Русь; договори призводять до зменшення титулу, викреслення з нього певних, уже заведених іменувань, викликають заміну титулу повного скороченим, як от Андрусівський договір; або, навпаки, визнають право на нові титули чи формально закріплюють вже прийняті, як вічний мир р. 1686.

Ми не знаємо всієї процедури введення у вжиток нового титулу. Можна припустити, що її попереджав відповідний доклад й обміркування в Боярській Думі, але приклади вже нами наведені з часів Олексія Михайловича говорять про благословення патріарха на вживання нового іменування й зовсім виразно виявляють останній акорд заведення в закон «новоприбылыхъ» титлів — це царський наказ, за яким іноді йде ще підтвердження провінційній адміністрації, «объявленіе» «всякого чина служилымъ людямъ», повідомлення в чужі держави, одним словом «всім, всім, всім...»

Не на всі зміни титулу за часів Олексія Михайловича маємо ми накази чи помітки про них, та тут стають нам у пригоді інші документи, які ми використовували, та пам'ятки річеві, як монети й печаті. Досить складна, почасти нам відома, процедура встановлення нового титулу й його зафіксування на державній печаті, звичайно залишає той чи інший слід в актовому, нумізма-

тичному та сфраґістичному матеріялі, що його лише деякі окрушини і нам доступні.

На підставі всього вищесказаного можна, на нашу думку, вважати доведеним, що **додаток в титулі «и Бѣлыя» заведено з 3 вересня 1655 року.** Значить печать, де в леґенді є слова «и Бѣлыя», ніяк не могла з'явитися раніше цієї дати. Леґенда печаті може деколи спізнюватися з тих чи інших, іноді чисто механічних причин. Зразок тому подає нам печать перемирної грамоти з Польщею року 1556: в грамоті ми бачимо іменування — Казанський і Астраханський, а в написі печаті Казанського нема, хоч і пройшов уже певний час після завоювання цього царства (Лихачев, op. c., ст. 120).

Печать може не встигати за життям, не відразу відбивати на собі зміни, що зайшли в ньому, **але ніяким чином не може вона попереджати фактів життя.**

Так і «Печать Малороссійская», на якій вирізано «и Бѣлыя Россіи»,не могла прийти на світ раніше від осени 1655 року: **вона ніяким побитом не могла існувати вже в березні року 1654.**

А звідси виходить, що вона ніяким способом не може служити за доказ автентичності «Переяславських Статтей» у редакції Трубецького з 1659 року. Тут ми маємо один з яскравих прикладів, яку вагу в студіях загальноісторичних можуть мати досліди сфраґістичні і яку прислугу можуть вони зробити вивченню нашого минулого.

⁂

Підбиваючи підсумки цієї частини нашої праці, ми з особливою приємністю можемо зазначити, що, поставивши собі окреслену тему, чисто спеціяльну, про «П е ч а т ь М а л о р о с с і й с к у ю», вияснюючи її історію, ми аналізом приступного нам матеріялу сфраґістичного, дипломатичного, а частково й нумізматичного, йдучи трохи іншим шляхом, прийшли до того самого висновку, який з такою докладністю, ясністю й силою зробив у своїх ґрунтовних і цінних працях характеру правно - історичного проф. А. Яковлів.

БІБЛІОГРАФІЯ

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ПРАЦЬ, ВИКОРИСТАНИХ АВТОРОМ У ЦІЙ ПРАЦІ

А. ДЖЕРЕЛА

Акты Историческіе, т. IV.
Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи (АЮЗР), том III і X.
Архивъ Юго-Западной Россіи, часть III, том VI.
Каталогъ русскихъ монетъ В. Петрова. Москва, 1899.
Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, том I.
Портреты, гербы, печати Большой Государств. Книги 1672. СПБ, 1903.

Снимки съ древнихъ русскихъ печатей. Изданіе Комиссіи печатанія государственныхъ грамотъ и договоровъ. Редакторъ Бюлеръ. Выпускъ I. Москва, 1880.
Собраніе Государственныхъ грамотъ и договоровъ, том IV. Москва, 1828.

Б. ЛІТЕРАТУРА

БАНТЫШЪ-КАМЕНСКІЙ, Д. **Исторія Малой Россіи.** Вид. 1822.
БОЛСУНОВСКІЙ, К. **Сфрагистическіе и геральдическіе памятники Юго-Западнаго Края.** Тт. I-II. Кіевъ, 1899.
БѢЛОКУРОВ, С. **О Посольскомъ Приказѣ. Чтенія Моск. О-ва Исторіи и Древностей.** Кн. 3. Москва, 1906.
ГЕРАСИМЧУК, В. **До питання про статті Б. Хмельницького.** Записки Наук. Т-ва Шевченка. Том С. Львів, 1930.
ГРУШЕВСЬКИЙ, М. **«Велика, Мала й Біла Русь».** Журн. «Україна», 1917.
ЙОГО Ж **Переяславська умова.** Київ, 1917.
ЙОГО Ж **Історія України-Руси,** т. IX, ч. 2. Київ, 1931.
КАРПОВЪ, Г. **Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великороссіей.** Журналъ М-ва Нар. Просвѣщенія. Кн. IX. 1871.
ЙОГО Ж **Предисловіе къ Актамъ Южной и Западной Россіи,** т.X.
KÖHNE B. Notices sur les sceaux et les armes de la Russie. Berlin, 1861.
КЛЮЧЕВСКІЙ. **Курсъ русской исторіи.** Часть III.
ЙОГО Ж **Боярская Дума.**
КОТОШИХИНЪ. **О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича.** СПБ, 1884.
ЛАКІЕРЪ, А. **Исторія титула государей Россіи.** Ж.М.Н.П. IV. 1847.
ЙОГО Ж **Русская геральдика.** СПБ, 1855.
ЛАЩЕНКО, Р. **Переяславський договір 1654 р.** Науковий Збірник на пошану проф. С. Дністрянського. УВУ. Прага, 1923.
ЛИПИНСЬКИЙ, В. **Україна на переломі.**
ЛИХАЧЕВЪ, Н. **Дѣло о пріѣздѣ въ Москву Антонія Поссевина.** СПБ. 1903.
МАТВѢЕВЪ, П. **Москва и Малороссія въ управленіе Ордына-Нащокина Малоросс. Приказомъ.** Русскій Архивъ. Т. II, 1901.
МЯКОТИНЪ, В. **Очерки соціальной исторіи Малороссіи.** Прага, 1924.
ЙОГО Ж Переяславскій договоръ 1654 г.
НОЛЬДЕ, Б. **Очерки государственнаго права. СПБ, 1911.**
ЙОГО Ж L'Ucraine sous protectorat russe.
ПЕТРОВСЬКИЙ, М. **До питання про статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р.** Записки Ніженського ІНО. Т. IX. 1929.
ПРОКОПОВИЧ, В. **Сфраґістичні анекдоти.** Вид. Істор.-Філолог. Т-ва в Празі. Прага, 1938.
ЯКОВЛІВ, А. **Договір Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654.** Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. Д. Багалія. 1927.
ЩЕРБИНА, В. **До питання про статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р.** Ювіл. Збірник ВУАН на пошану М. Грушевського. Київ, 1928.
ЯКОВЛІВ, А. **Статті Б. Хмельницького в редакції 1659 р.** В тому ж Збірнику, 1928.
ЙОГО Ж **Українсько-московські договори XVII-XVIII вв.** Праці Укр. Наукового Інституту у Варшаві, т. XIX. Варшава, 1934.

СФРАҐІСТИЧНІ ЕТЮДИ

Світлій пам'яті незабутніх, завчасу згаслих
Вадима Модзалевського і
Георгія Нарбута
посвята.

Замість Передмови Автора

Автор цих «Сфраґістичних етюдів», Вячеслав Прокопович, виготовив начорно текст своєї праці на півдні Франції, куди мусів нагло виїхати р. 1941, залишивши вдома (в Бесанкур, біля Парижу) усі свої замітки, цитати з джерел тощо. Повернувшись, він продовжував опрацьовувати остаточний текст «Етюдів», змінив початковий плян і назву праці (попередня назва «Печать Війська Запорозького»), додав багато нового, але несподівана смерть на початку червня 1942 р. не дала йому змоги остаточно підготувати тексту до друку й написати «Передмову». Після його смерти ця праця лишилась в такому стані: 25 перших сторінок переписано на машині, але згодом зроблено багато власноручних поправок в тексті, додано багато нового на окремих записочках і примітках; решта тексту написана олівцем і подекуди — чорнилом у двох малих записних книжечках, теж з багатьма додатками в тексті і на сторінках на окремих листочках і з помітками чорнилом та різними олівцями на полях книжечок.

На прохання Високоповажаної вдови Небіжчика, пані Є. О. Прокоповичевої, я згодився цю останню передсмертну працю дорогої мені людини, одного з найліпших моїх приятелів, на підставі залишених ним чорнового тексту й приміток та зауважень, в яких висловлено думки, як би він бажав змінити чи виправити деякі місця тексту, — впорядкувати, проредаґувати й остаточно виготовити її до друку. Переводячи цю працю, я завше мав на увазі якнайточніше виконати волю Небіжчика — Автора. Ніде в тексті не дозволив собі, крім очевидних описок, щось змінити чи від себе додавати; всюди старався виявити й зберегти точний текст Автора. Особливі старання й бачність приклав, щоб зберегти не тільки думки й посуд Автора, але й його так характерну, співучу, наподоблену до нашої давньої актової, мову. При переписці на машині для облегшення основного тексту переніс я в примітки під текстом деякі місця з тексту і подав текст опису

печаті П. Орлика із знайдених мною заміток Автора, зроблених під час праці його в Саксонському Держ. Архіві в Дрездені р. 1938. Та ще склав бібліографічний покажчик джерел і літератури, використаних Автором у цій праці. Цитати з джерел і літератури Автор подав у тексті і я залишив їх там, не вносячи в примітки під текстом.

Виконав, здається, все, що зміг і як тільки можливо було. Якщо при цьому допустився, може, яких прогріхів чи помилок, то дуже шкодую й прошу читачів ласкаво мені пробачити ці помилки, були бо вони невільні й коли сталися, то не від браку поваги й пошани до світлої пам'яти Дорогого мені Небіжчика - Автора чи до його цінної праці.

Грудень,

Р. Б. 1947. **Андрій Яковлів**

«Они же шедше, оутвердиша гробъ, зна-
менавше камень съ кустодією...»
(Євангелія од св. Матвея. XXVII, 66)

I

СФРАҐІСТИКА, ЯК ДОПОМІЖНА НАУКА

1. Сфраґістика, історія її розвитку та література

Серед числених допоміжних наук історії, що з них кожна свою службу несе і своє до загальної скарбниці історичного знання додає, окрему, нехай і невелику, але виразно окреслену одиницю становить сфраґістика.

Сфраґістика або сіґілографія — наука про печать. Назва науки походить од грецького слова: "ἡ σφραγίς-ῖδος" тобто печать; синонім її назви, особливо у Франції вживаний, — сіґілографія, штучний витвір новішого часу із мішанини греки з латиною: «sigillum» — печать по-латинськи, "γράφω" — пишу, по-грецькому.

Першу згадку характеру сфраґістичного в літературі добачають новіші дослідники в творі Конрада фон Муре з Цюріху, який року 1275-6 в своїй «De arte prosandi» писав і про печаті. В коротких рисах говорив він про зовнішню форму печаті (знаменника й одбитку), про вжиток її та про значення правне. Увага до печаті цього «найдавнішого теоретика сфраґістики», як іменує його Ільген, довгими віками зоставалась явищем випадковим і самотнім, коли не рахувати раніших від нього заміток середньовічних ґлосаторів та пізніших за нього деяких праць правників XVIII в., що цікавились печатями з погляду виключно юридичного.

Початком своїм сфраґістика зобов'язана вченим ченцям-отцям бенедиктинцям. Першим присвятив їй увагу один з найви-

датніших ерудитів французських другої половини XVII та початку XVIII віку Дом Жан Мабільон (Dom Jean Mabillon), основоположник дипломатики — науки про історичні акти. У відомому його трактаті про цю науку, до складу якої цілком входила й сфраґістика, «De re diplomatica», Libri VI. (перше видання р. 1681), говорить він в окремих розділах 14 - 19 книги II-ої про печать.

Перша спеціяльна праця про печаті — це книга німецького пастора І. М. Гейнеція, надрукована у Франкфурті р. 1709 (J. M. Heinecius, «De veteris Germanorum aliorumque nationum sigillis eorumque usu et prestantia syntagma historicum»).

Хрещеним батьком сфраґістики, що дав їй це ім'я, був І. Гейман, автор книги «Commentarii de re diplomatica imperatorum». Nürenberg, 1745.

Спочатку сфраґістику трактували лише, як органічну частину дипломатики, цікавлячись печаттю головним чином, як ознакою автентичности історичного акту тощо. Але з часами з накопиченням історичного матеріялу, що зостався у спадщину від минулого, разом з поглибленням і поширенням студій над ним, поле досвіду молодої науки збільшилося, вона поволі вийшла за попередні, порівнюючи вузькі межі, зайняла своє власне місце на ниві історичній, виробила свої методи та здобула собі окреме місце серед інших допоміжних наук.

Предмет науки сфраґістики — п е ч а т і; пам'ятки то невеличкі, але кількість їх — величезна.

Які скарби сфраґістичні посідає Захід, про це говорять нам числа: по архівах Західньої Европи нараховують приблизно 1.200.000 печатей, з того на саму лише Францію припадає 400.000. З тієї маси матеріялу немалу кількість зібрано вже докупи, систематизовано, описано.

Відколи почалась при архівах та музеях і бібліотеках організація спеціяльних колекцій печатей, при деяких з тих установ виросли дуже багаті зібрання. Так, в Національному Архіві у Парижі з ініціятиви його директора, за часів II-ої імперії, графа де Ляборда, дякуючи його енергії та знанню й праці цілої низки відданих справі учених, склалося зібрання, що перевищує 50.000 печатей. Колекція печатей Британського Музею в Лондоні досягає 23.000 печатей. Одна з найвизначніших і найкраще влаштованих збірок печатей належить колеґії оо. єзуїтів у Валькенбурзі в Голяндії. Далі, значні колекції знаходяться по великих европейських столицях і містах, як от у державних архівах Берліну, Відня, Дрездену, Мюнхену, Нюрнберґу та по деяких місцевих сховищах, як у Турині, Барсельоні, а особливо у Франції. Поміж тими зібраннями центральними й місцевими слід відмітити й зібрання печатей Гербового Відділу Департаменту Герольдії в Петербурзі, цікаве дечим, як побачимо далі, з українського погляду.

Який поступ зробило описання печатей, про це свідчить хоч би

клясична й зразкова праця заслуженого французькогс сфраґіста Дуе - д'Арк (Douêt d'Arcq, «Collection des sceaux», Paris. I - III. 1863), що подає опис 11.840 печатей, або каталог відділу рукописів Бритійського Музею Бірча (Birch, «Catalog of seals in the departement in the British Museum». 1887 - 900), що охоплює багато тисяч печатей.

Сприяли немалому розвитку сфраґістики, крім того, дві речі, що приніс з собою проґрес техніки, а саме: процедура муляжу та фоторепродукція.

Процедура муляжу, що в наслідку дає нам відлиток з ориґіналу печаті в ґіпсі чи якійсь іншій затверділій масі, дозволила мати відбиток печаті точний до найменших подробиць, у всьому згідний з ориґіналом і до того — в необмеженій кількості. Це поклало край варварському відділенню для виставок у вітринах печатей від історичних документів, на яких вони знаходились і з якими орґанічно зв'язані, а також значно спричинилось до розросту колекцій печатей, в яких ориґінали заступають досконалі копії — гіпсові відлитки; та до їх поповнення, викликавши взаємообмін між різними установами. Муляж має ще те значення, що допоміг зберегти для науки багато печатей, що інакше зникли б без сліду, коли б з них своєчасно не було виготовлено відлитку. По великих архівах муляжем займаються спеціяльні лябораторії й майстерні під досвідченим проводом фахівців, значно полегшуючи працю й окремим дослідникам.

Фотомеханічні способи репродукції дали змогу в друкованих текстах подавати необхідні ілюстрації, що в них ми знаходимо абсолютно певну передачу ориґіналів такими, якими вони є в дійсності. Це ґарантує ілюстрований бік наукових видань від ухилів та мимовільних огріхів, зв'язаних з індивідуальним сприйманням пам'ятки, що так чи інакше відбивається на її виданні (копіюванні) олівцем чи пером. Операція фотомеханічна подає в результаті хемічного процесу копії образів, хоч часом і невиразні, але достоту із зразком згідні, з якого їх взято.

Рівнобіжно із зібранням, впорядкуванням, описанням та виданням пам'яток, які не могли не вражати своїм багатством; рівнобіжно з тією роботою, мовляв, зовнішньою, а часом то й випереджаючи її, — йшов процес внутрішній — усамостійнення сфраґістики, що на світ прийшла була, як складова частина дипломатики, і довго за таку й уважалась. Заслуга та належить двом ученим 30 - х років минулого століття: німецькому дослідникові Г. А. Евґардові, який у своїй праці «Kritische Uebersicht des Diplomatik», (Zeitschrift für Archivkunde, Diplomatik und Geschichte, II Bd.) дав першу науково накреслену схему сфраґістики та відомому французькому палеографові Наталіс де Вайт, що в його капітальному творі «Elements de paléographie», vol. II: «Les sceaux», Paris знаходимо ми уґрунтовану систему її. Так само вельми прислужився розвиткові науки берлінський професор Ф. Куглер, що перший звернув увагу на значення печатей для історії мистецтва, а, ра-

зом з тим, і на вартість їх з погляду загальнокультурного. Представники австрійської школи — Мелі й фон Сава у своїх творах розвинули той напрямок далі. Характер його виразно виявляють самі теми, що їх порушено в студіях учених щойно згаданої школи: німецьке мистецтво XII віку, як на печатях воно проступає, романська і німецька архітектура на печатях, німецький костюм і т. д.

Далі крок розроблення сфраґістики зробив Г. Ґротенфенд у своїй книзі «Ueber Sphragistik», Breslau, 1875. Він особливо спинився на способі прикріплення печатей, докладніше вияснив методи фальшування їх та подав нарис доцільної термінології.

Перед сфраґістичними студіями розгортаються нові обрії й вони привертають до себе дедалі то все більше зацікавлення з різних боків. Не диво, що за таких сприятливих обставин, на тому добре підготованому ґрунті, з такими відповідними засобами сфраґістика з половини минулого століття по наші дні досягла пишного розквіту на Заході, де перед ведуть Франція і Німеччина. Інакше стоїть справа на Сході.

З тих імен, що позначили собою шлях розвитку науки, на першому місці треба поставити імена князя Гогенлое - Вальденбурґа в Німеччині та Дуе д'Арка у Франції, які поклали підвалини різним системам клясифікації печатей: твори цих авторів — це безперечно визначне явище в сфарґістичній літературі нового часу; на тій літературі ще трохи зупинимося.

У відомих підручниках дипломатики, як от німецькому — Бреслау або Поссе, французькому — Жірі, ми знаходимо стислий, але ґрунтовний виклад сфраґістики на сторінках, їй призначених. Далі можна відмітити цілу низку книжок загального характеру, виданих фахівцями, згадати хоч би Ґротенфенда, Зейлера, Лекуа де ля Марш, Ільґена, Евальда й інших. З таких оглядів загальних можна скласти докладне уявлення про сфраґістику минулого й сучасного в її суцільності. Поглибити й поширити ті відомості допомагають огляди, присвячені печатям окремих країн, як от, наприклад, ґрунтовна праця Романа («Manuel de sigillographie française», 1912) про французьку сіґілографію, або монографії, які висвітлюють різні питання, що їх поставив на порядок дня дослід джерел та досі зібраний сфраґістичний матеріял.

Тут, поруч із такими фундаментальними виданнями, як наприклад, Поссе або Уайон (Wyon): «Печаті німецьких імператорів» — першого та англійських королів — другого (Wyon, A. B., «The great seals of England», 1887), слід згадати розвідки на різні спеціяльні теми. З великої кількости творів такого характеру, поза місцевими інтересами та нібито вузькими темами, мають деякі ширші значення, а часом предметом своїм виходять поза межі краю, до якого автор належить, і з тієї причини не можуть нас не цікавити. Так, наприклад, в числених, на першоджерелах опертих, працях Г. Деме, що стільки зробив для розроблення різних сторін

минулого, як воно уявляється з печатей, ми маємо ширшого значення досліди про палеографію печатей. Не можна під тим оглядом не пригадати й старої ґрунтовної праці Ф. Фосберґа (Vossberg, «Siegel des Mittelalters von Polen, Litauen, Schlessien, Pommern, Preussen»), де ми знаходимо і вельми цінний сфраґістичний матеріял з нашого середньовіччя. Згадаємо ще про працю відомого історика Оттоманської імперії У. Гамера - Пурґсталя, і для нас цікаву, про печаті Туреччини, та про розвідки визначного французького дослідника Шлюмберже про печаті Візантії, у якої й ми наші перші печатки, які з минулого збереглися, запозичили.

Одочасно з тим розростом сфраґістичної літератури, допомагали розвиткові науки виклади предмету у вищих школах, особливо спеціяльних, як от Ecole des Chartes у Парижі або Археологічний Інститут в колишній Росії. Коло тих катедр, нехай і небагатьох, формувались нові сили наукові.

Інтерес до сфраґістики вийшов далеко за межі вузького кола фахівців, захопивши ті інтеліґентні, щоправда, не вельми численні, але висококваліфіковані кола громадянства, в яких помітно було зацікавлення до минулого рідної землі та замилування в ньому. Існування здавна товариств, звичайно у спілці з ґеральдикою та нумізматикою, коло яких гуртуються знавці, аматори та прихильники сфраґістики, як от, наприклад, берлінське товариство «Herold», віденське «Adler», дрезденське «Roland» і т. д., про те, безперечно, свідчить. Про те ж говорять і спеціяльні журнали, що своєю працею з року в рік розповсюджують відомості з сфраґістики, знайомлять із її досягненнями, ставлять завдання, виясняють перспективи, викликають взагалі глибоке зацікавлення нею.

Все це, разом узяте, мало у висліді той високий розвиток сфраґістики, який можна помітити на Заході. В культурних країнах Европи інтерес до цієї допоміжної науки дедалі зростає, захоплюючи, крім учених, що займаються історією, — і представників інших галузей знання, як от, наприклад, правників, мистців, взагалі людей, яким дороге минуле рідного краю.

І це зрозуміло. Нині сфраґістика, наука про печать, яку вона досліджує своїм способом й вивчає з різного погляду, не лише з погляду дипломатики, але й з погляду права, археології, мистецтва, культури, побуту, віддаючи свої прислуги своїм посестрам — помічним наукам, не одним в історії придається. «Незалежно від того інтересу, який являють собою печаті для критики з погляду дипломатики, ці маленькі пам'ятки, такі числені й такі різноманітні, що мають вигоду бути здебільшого цілком певного походження й дати, — говорить А. Жірі, — посідають першорядну вартість історичну, археологічну й мистецьку. Їх емблеми й леґенди постачають різноманітні відомості». (ст. 622 - 3). До цих маленьких пам'яток, що являються предметом науки сфраґістики, ми й переходимо.

2. П е ч а т ь, як предмет науки сфраґістики

П е ч а т т ю зветься звичайно приладдя з певним знаком, на ньому вирізаним (виритим), яке до пергаменту, паперу або до чого іншого прикладають. Печаттю зветься й відтиск з нього, той в і д б и т о к, що на документі виходить.

Печать, як приладдя, — це табличка з металю, каменю чи дерева різного розміру й різноманітної форми, звичайно, для зручности прикладання — з держальцем, ручкою чи вушком, на одній стороні якої вирізано якийсь знак, певне знамя, емблема. Знамя те буває елементарно просте чи надзвичайно складне, іноді з усякими атрибутами, а часом і з прикрасами. Коло нього, здебільшого навкруги, вирізується напис — л е ґ е н д а. Це приладдя зветься технічно — м а т р и ц е ю печаті. Цей чужий термін, загальноприйнятий, на нашу думку, не відрікаючись цілком від його уживання, заступити можна чисто нашим, староукраїнським терміном — з н а м е н н и к. Хоч і з іншої сфери — із вжитку церковного — взятий, цей з твердого дерева брусок з виритим на ньому різцем заглибленим зображенням хреста, Божої Матері чи святого з відповідними літерами або словами, що ним витискують в м'якій масі тіста на проскурі той чи інший рельєфний образ, зовсім відповідає функціям матриці. Отже, знаменник, по - нашому, і коренем, з якого походить (знамя, знаменувати) і призначенням своїм — відбивати рельєфно своє знамя, цілком відповідає тому, що означено в сфраґістиці терміном — матриця.

Печаттю зветься, як ми вже зазначили вище, і той відбиток, що його витискує знаменник у м'якій масі воску чи сургучу, накладений на пергамент чи папір документу, де заглиблений знак із матриці - знаменника виходить у зворотному вигляді рельєфного образу.

Отже, слово «печать» вживається однаково і до знаменника самого, і до тієї рельєфної репродукції, яку він дає, тобто відбитку. Але коли треба бути стислішим у працях характеру строго наукового, слід постійно розрізняти ці дві речі, одним словом «печать» означені, вживаючи в українській мові термінів: **знаменник** — для однієї, **відбиток** — для другої.

Знаменників печаті з минулого часу збереглося порівнюючи невелика кількість, яка переховується по установах, церквах, музеях, приватних збірках. Сфраґістика їх уважно вивчає, але матеріял цій науці для дослідження постачають головним чином в і д б и т к и печатей на документах та часом їх кустодії. На кустодії нам треба трохи спинитись, сказавши кілька слів про неї взагалі та про її ролю в сфраґістиці.

К у с т о д і я (ми можемо не торкатись тут деяких спеціяльних і порівнюючи мало розповсюджених родів її для актів особливо урочистих) це скринька чи оправа з металю, дерева,

кори або шкіри, чи й простіша шабатурка, але здебільшого — це шматочок паперу, який зверху прикриває відбиток печаті. Шматочок той паперу буває різного вигляду: або простий чотирикутний, круглий чи довгастий, овальний, в залежності від форми знаменника печаті, без жадних прикрас; або ж штукерний, з майстерно вирізаними берегами його візерунками. Власне кажучи, через цей, зверху на воскову чи іншу, ще незастиглу масу, накладений папірчик, відтискувавсь на документі знаменник печаті (її відбиток), який при тім з усіма деталями переходив і на кустодію. Робилося це для збереження надалі відбитку печаті. Тому, що кустодія перейняла на себе відбиток знаменника, приставши до цілого відбитку, як справедливо зауважує один з найкращих знавців сфраґістики, Н. Ліхачев, «кустодія — це, власне, і є сама печать».

Кустодія, поза своїм практичним завданням — забезпечення відбитку печаті на документі від ушкодження, стала у великій прислузі науці: вона, говорить той самий вчений, зберегла нам не одну печать, якої відбиток з тієї чи іншої причини не зберігся, ушкодився або й цілковито знищився. Отже роля службова спочатку, протягом віків, одповідаючи потребам життя, змінилась в самій суті своїй і зросла, набувши самостійної ваги в сфраґістиці: **«кустодія сама іноді заступає печать».**

Слід додати, що, крім відбитків воскових чи сургучних, трапляються іноді й відбитки смоляні, а пізніше, особливо в XIX ст., розповсюдився звичай відтискати печаті кіпоттю (димом) із свічки. Ці відбитки, звісно, вже не рельєфні, плиткі й не так тривалі; на них заглиблення знаменника — емблема й леґенда — виходять білими на чорному тлі кіпоті, яка вкриває поле печаті. Такі відбитки широко розповсюджено було на офіційних документах, що їх видавали різні установи, урядові й громадські, суди, парафії тощо.

Тут уже, власне, маємо діло з переходовою стадією від справжньої печаті до ш т е м п е л я: знаменник зоставався давній, але заглиблення на кіпоті само собою не могло давати рельєфної репродукції.

Поява штемпеля привела до зміни характеру самого знаменника. Хоч іноді й зроблений з металу, але взагалі відлитий з ґуми чи якоїсь елястичної маси, має знаменник штемпеля на собі вже не заглиблення, а рельєф - знамя, як і леґенду, які виступають понад рівень його площини й відтискуються на папері якимсь мастилом, даючи образ, неначе друкований. Дедалі печаті поступаються своїм місцем штемпелям; вживання їх постійно зменшується. По - давньому ми бачимо печаті на міжнародніх договорах, на грамотах монархів та ієрархів, на патентах на шляхетство чи ордени, на дипльомах й т. п.; вживаються вони на пошті для грошевих пакетів та лантухів з кореспонденцією; не може обійтися без них суд чи адміністрація, коли треба опечатати помешкання,

пакунки з речевими доказами і т. п.; тримаються їх вжитку й деякі приватні особи, за давнім звичаєм припечатуючи своєю печаткою чи перснем з печаткою папери й конверти листів. Але взагалі наш час — це необмежене повсюди панування мастичного штемпля. Перед нашими очима відбувається виродження печаті, її занепад, хотіли б гадати, тимчасовий. Данину тому духові часу сплатила й державна печать України новішої доби. *

Печать, далі, призначенням своїм має, перш за все, ствердити дійсність акту, до якого її притиснуто чи привішено; скріпити підпис того, від кого той акт походить. Отже допомагає вона виснити автентичність документу, коли який сумнів виникає щодо того. Коли на пам'ятці історичній бракує дати, саме печать визначає виглядом своїм, типом, написом час, до якого вона належить.

Коли на документі немає підпису, знову ж таки печать виявляє особу, яка його видала. А треба мати на оці, що в деяких країнах за давніх часів, а в Московщині то й пізніших, не було звичаю акти державні підписувати й печать в такому випадкові заступає місце підпису.

«Фігурні образи, емблеми, вжиті замісць письма, що складали собою спеціяльного порядку мову,— завважує А. Морі, — мали свою певну вигоду і свого роду красномовність. Печаті, на яких ці образи, такі численні, робили значно живішою і далеко урочистішою участь особистости людської в актах і контрактах, в посланнях і договорах; вони казали нам про тисячу речей, що про них не говорять нічого сьогодні ім'я, недбало написане або розчерк пера, якого не можна вчитати» (Maury, 928).

---

* Печать Української Народньої Республіки (УНР), ухвалену ще за Центральної Ради р. 1918, що має за знамя Тризуб, родовий знак Дому Володимира Святого, емблему великих князів Київських, обтяжено гарними з артистичного боку мотивами, які добре заповнюють простір печаті, але орґанічно ні з емблемою, ні з леґендою її незв'язані і з сфраґістичного погляду — непотрібні. Взагалі печать та своїм типом і манерою виконання мало чим нагадує стародавні печаті наші, а наближається до звичайного штемпля, всюди нині прийнятого. І це тим дивніше, що печать та — то твір такого талановитого мистця, такого тонкого знавця старовини української, як Василь Кричевський, якому, до речі, зобов'язані ми досконалими репродукціями давніх печатей наших в «Ілюстрованій Історії України» Грушевського.

Вище з того погляду стоїть печать Української Держави, що проєкт її за гетьмана П. Скоропадського склав Г. Нарбут. Знамя — козак з мушкетом з печаті Війська Запорозького. Покійному, найкращому майстрові нашої графіки, пощастило створити річ і настроєм, і характером близьку до традиції минулого, але не вдалося уникнути деяких дисонансів, що надщерблюють витриманість твору: наприклад, на зробленій ним печаті Тризуб займає місце нашоломника. Зведення великодержавного Тризуба до ролі другорядного атрибуту — анахронізм історичний і сфраґістичний.

Нарешті останнім часом спроба М. Битинського дати проєкти державної печаті в його проєктах «Державних знаків України». В проєкти ті вкладено багато праці, а в наслідку маємо нові зразки типового для нашого часу штемпеля.

І справді, може печать про особу, якій належить, розповісти нам чимало, а часом то й речі просто несподівані: про вік, походження, становище, а іноді навіть і про зовнішній вигляд власника печаті. Так, у Туреччині, наприклад, і досі є звичай зазначати на печаті під іменем особи рік народження. Написи на печатях подають нам автентичні імена осіб, яким вони належали, стверджують, а часом то й виправляють їх титули, посади, гідності, виправляють наші відомості про це, які ми мали з інших джерел. Печаті ж допомагають нам і точно означити характер установ, сферу їх компетенції, обсяг діяльности. Наприклад, у гербі Петра Могили р. 1628 наявність в оздобі княжої корони над перехрещеними булавою й мечем, звичайними інсіґніями господарськими, літери «В. М.» в ініціялах говорять нам про походження цього «воєводи Молдавського» (Голубевъ, ст. 2). Митра й літери «М. Б.» — «Милостю Божою» на гербовій печатці з р. 1584 Мелетія Хребтовича, єпископа Володимирського й Берестейського, що її тільки початок леґенди зберігся, виявляють його архієрейський сан (Болсуновський, ст. 3, т. І. таб. 10).

Стародавні печаті зберегли до наших днів чимало портретів автентичних з давноминулих часів. Відповідні зразки рясно розсіяні серед пам'яток західньоевропейської сфраґістики. Доточимо один - два приклади з нашої. Яким був із себе Юрій II, король Малої Руси, — ми знаємо з його маєстатичної печаті (Лаппо - Данилевський, 248, 251 - 6; М. Грушевський, «Ілюстр. історія України». Ст. 128 - 9, мал. 113 - 4, реконструкція Кричевського, там же, ст. 130, мал. 115). З нашої ж історії знаємо з печаті портрет останнього князя Галицького Володислава Опольського, «Руської Землі дідичного володаря» (Грушевський, ор. с. ст. 146, мал. 128).

За середніх віків для збільшення доказової сили печаті підкладали часом під віск печаті власний волос. Лист Жанни Д'Арк до громади міста Ріону (Rion), що переховується в тамошньому міському архіві, досі зберігає волос національної святої Франції, припечатаний її печаттю. «І отут, власне в цьому — єдина речева вказівка, — додає з того приводу Лекуа де ля Марш, — яка показує нам, що героїчна дівчина була чорнявою» (Лекуа, ст. 47).

Крім того, печать (маємо на увазі печать державну) визначає міжнародне становище держави, а часом то й відносини її з іншими державами. Наприклад, так звана «Печать Малороссійская», спеціяльна печать московських царів, яку вживано лише при зносинах Москви з Україною, свідчить про ставлення Москви до Війська Запорозького, як до окремого від московського царства орґанізму державного й про певний зв'язок України з Москвою. Так само окремі печаті імператорів Священної Римської Імперії для королівств Угорського та Богемського свідчать про самостійне існування цих королівств у складі імперії.

З другого боку, наявність в леґенді нашої військової печаті

слів «его королівської милости» або «его царскаго величества» вказує на певну залежність Війська Запорозького від тих монархів. З цього боку особливий інтерес, як побачимо далі, уявляє для нас українська державна печать часів гетьмана Пилипа Орлика.

На печаті виразно виступають **чужоземні впливи.** Взяти хоча б найдавніші печаті металеві київські та галицькі (Лакієр, Грушевський, ЗНТШ); на них бачимо візантійські емблеми й леґенди грецькою мовою. Пізніше середньовіччя приносить нам впливи західньоевропейські, яскравими зразками яких є печаті Юрія II, короля Малої Русі та міста Володимира на Волині (Грушевський. ЗНТШ., т. CXXII). В цьому відношенні іноді одним - одна печать може розповісти нам багато і, при тім, речей вельми цікавих. Так, наприклад, візьмемо печать князя Дмитра Корибута Ольґердовича з р. 1385 («Снимки», т. 79, за Фосберґом). Вона нам виявляє не лише чужоземний вплив на нашу середньовічну сфраґістику, а й те, як ті впливи з різних сторін землі перехрещувались й перепліталсь поміж собою: на одній стороні цієї печаті — кінна постать, близька до загального в Зах. Европі вживаного типу герцоґської печаті; так само з Заходом зближує її поле печаті — все в ґратках за тогочасною модою; на другій стороні печаті — леґенда: «печать князя Корибута», за прийнятим у Візантії звичаєм, не навколо печаті, а в лінії, кількома рядками. Лице й відворот печаті відбивають перехресні впливи Заходу й Сходу, між собою на одній печаті поєднані, а леґенда — «печать князя Корибута», написана кирилицею, — відображує своєрідність нашої культури й підкреслює ролю нашої мови в житті держави. Слов'янський напис на печаті Гедиминовича — річ цілком природня, бо як тоді казали: «Литва квитнеть русчизною». На печатях українських цехів навіть пізнішого часу виразно позначились впливи Німеччини, звідки прийшло до нас Маґдебрзьке право, що під ним жили українські міста; на печатях міських цехів на Україні, які недалеко відбігли від своїх первовзорів, ми бачимо так само, як і там, символи праці відповідних цехів — ремісничі знаряддя, предмети виробу тощо (Корнилович, «Печаті київських цехів»).

Поза тим свідчать печаті про взаємні культурні впливи між різними народами: характерний зразок - слід слов'янської термінології щодо печаті в німецькій мові «das Petschaft». *

---

* Для малих, персневих печатей, яких вживано лише для запечатування листів, входять з кінця XIV в. до вжитку означення: «Petschaft», «Petschier», «Pitschier». Ті слова позичено з слов'янської мови. «Печать» відповідає чеському слову «Pecet»; «Petschier» складається з слов'янського — «печ» або «піч» з романізованим закінченням», пише в своїй праці по історії сфраґістики Сеґлер (ст. 117). Як закорінилося те слово, що означало не лише печатку, а й вживалося в розумінні матриці, знаменника,в німецькій мові, видно з того, що воно не зосталося самотнім, бо поруч із ним існують: Petschaftstecher — майстер, що ріже печаті, petschieren — печа-

Далі, чисто слов'янська номенклатура, зв'язана з печаттю, з давніх віків збереглася в мовах — румунській і так далекій від нашої — угорскій. У себе, на Україні можемо відмітити в леґендах печатей мови чужі: грецьку, латинську, польську, турецьку і нарешті російську, що частково запанувала на нашій землі.

Крім виявлення тих чужоземних впливів та взаємин поміж народами, печать подає матеріял багатий, різноманітний і ориґінальний (бо свого часу) **до історії культури.** Якщо обмежитися лише українською сфраґістикою, ще так мало розробленою, вдаючись до чужої лише інколи по додаткові пояснення, то й то можна навести вельми цікаві зразки цього роду. ** Отже, на печатках наших зустрічаємо, поміж іншим, такі речі:

а) Сюжети аґіографічні. Наприклад, св. архистратиг Михаїл з печаті великого князя Мстислава (1125 - 1132); на думку Лакієра, це герб Київської Землі з прастарих часів (Лакієр, І. ст. 105 - 6 і табл. IV, мал. І), св. Василій на олив'яній печатці із Звенигорода Галицького, можливо, як припускає М. Грушевський, Василька, князя Теребовельського (М. Грушевський, «Ілюстр. Історія», ст. 106, мал. 97); Матір Божа на печаті XII в. Кузьми, владики Галицького (там же,ст. 113, мал. 104); Успіння Б. М. з печаті Печерської Лаври (Болсуновський, ст. 6, табл. II, мал. 41); Св. Трійця й св. Кирил з двома другими святими з печаті монастиря Кирилівського в Києві з р. 1697 за ігумена Пахомія Прокоповича (там же, ст. 6, таб. II. мал. 44); Ісус Христос, св. Борис і Гліб з печаті Феодосія Углицького, архиепископа Чернігівського р. 1694 (там же, ст. 6, т. II. мал. 42); Св. Софія, надзвичайно ориґінальна композиція символічна на тему «созда Премудрость домъ столбовъ шесть», що повторює храмову ікону катедрального собору в Києві з двох печатей капітули й катедри митрополії Київської року 1695 та 1697 за Варлаама Ясинського (Болсуновський, ст. 6 і 7, табл. 43 і 48) і багато інших.

б) Портрети. Наприклад, Юрія II, короля Малої Русі (Лаппо - Данилевський).

в) Пейзажі. Наприклад, вигляд долини між високими горами поза рікою з печаті Межигірського монастиря р. 1747 (Болсунов-

---

тати. А яку вагу має часом одно слово, як покажчик культурних впливів у взаємовідносинах націй, як іноді в одному слові, перейнятому у сусідів, проступає джерело позички, приклад тому з сфери сфраґістики наводить нам другий німецький автор: «Германським народам була спочатку печать чужою. Вони познайомились з нею вперше лише у зносинах з римлянами, це доводить слово «Siegel», позичене з латині і спільне всім германським мовам» (Евальд, 29).

** Нижче подане значно тратить на доказовій силі своїй через брак відповідних ілюстрацій, але тому лихові зарадити, через відомі обставини, понад нашу можливість. Можемо хіба скерувати того, хто глибше зацікавився б предметом нашого викладу, до видань, де можна репродукції згаданих у нас печатей знайти: ми в дужках наводимо авторів чи вказуємо джерела, звідки що взято.

ський, ст. 7, табл. II, мал. 47).

г) Архітектура. Дзвіниця Братської церкви у Львові з печаті Братства (Грушевський, «Іл. історія», ст. 238, рис. 191); вежа дзвіничного типу з печаті міської Переяслава XVII в. (там же, ст. 327, рис. 258); численні печаті монастирські й церковні; доволі нагадати звичайний у нас тип парафіяльної печаті з трибанною українською церквою, тип, традиції якого збереглися аж до нашого часу, навіть на чужині, як видно хоч би із сучасної печаті, власне штемпеля, української православної парафії у Франції.

д) Одежа й озброєння. Вони займають на печатях поважне місце й чимало можуть дати пильному дослідникові минулого. Тож не дивно, що на Заході, де сфраґістика досягла давно вже значного розвитку, ми бачимо спеціяльні моноґрафії, присвячені історії вбрання на підставі матеріялу, що його постачають стародавні печаті, як, наприклад, розвідка одного з найвидатніших знавців цієї науки у Франції про одежу за середніх віків: Demay, G., «Le costume au moyen age d'après les sceaux». Paris, 1880.

Щодо зброї, то ще в 70-х роках минулого століття член Інституту Франції, А. Морі, спинившись у блискучому викладі над тим, що в цьому відношенні зберегли нам з колишніх віків печаті, писав: «Зібрання зброї, арсенали не дають нам і приблизно такого повного ансамблю озброєння, як низка пам'яток сіґілографічних, що її допіру згадано » (Морі, ст. 910).

І така начебто скороминула річ, яка проте за всіх часів своє й не абияке місце в житті мала й має, **як жіночі моди,** відбилися теж на печатях, що не одну подробицю найтоншу дамського туалету давно з світу зійшлих поколінь наочно нам виявляють. Досить бо справді глянути на кращі зразки жіночих печатей, що з них деякі справжніми шедеврами смаку й мистецтва уважаються, щоб у тім переконатися. Взяти, наприклад, хоч би печать Жанни Французької, королеви Наварри, року 1336, що її вважають за окрасу колекції Національного Музею в Парижі: «майже неможливо зустріти композиції більш гармонійної, ані зразку, що відповідає краще жіночій ґрації» (Лекуа, ст. 165 і мал. 69 на стор. 166).

І це дозволяє часом відтворити припале пилом забуте життя наших предків в таких деталях, яких не можна само собою знайти в писаних джерелах, і до того в деталях безперечно автентичних. Адже печать тісно зв'язана з особою власника чи власниці, не може тим чи іншим способом не мати на собі слідів певної індивідуальности, становища, уподобань особи, якій належить, і в кожному разі вона тим, що в ній є, відповідає здебільшого часові й оточенню, прийнятим тоді поглядам. В найсухішому, неначебто спеціяльному трактаті якогось ученого знавця сфраґістики, науки, нібито від поточного життя такої відірваної й далекої, а в дійсності з ним ближче, ніж то видається, пов'язаної, мабуть не одна

жінка залюбки і з цікавістю неослабною перечитає рядки, які оповідають докладно про те, як вбиралися на урочистих прийняттях, в якій одежі на полювання виїздили ясновельможні пані з високого кола, що завдавали тон тодішньому товариству; як з бігом часу мінявся вигляд і форма сукні, зачіски, оздоби, як іншу вдачу прибрала сама постава жіноча.

На Україні ми бачимо з середньовіччя вбрання Юрія II на його печаті; убрання й озброєння лицаря - вершника з звороту згаданої печаті Юрія II та печаті міста Володимира на Волині; з пішої постаті на одній з печатей грамот князів Андрія і Льва р. 1316 (Лаппо - Данилевський, ст. 221 - 3, табл. 4); озброєння й одяг козака з печаті Війська Запорозького; вже опубліковані відбитки цієї печаті, поставлені поруч, самі просяться, щоб на них спинилась увага історика зовнішньої культури (СГГД., Крип'якевич, Грушевський, «Реєстра»). Самостріл з герба «Куша» з міської печаті Києва (Грушевський, «Іл. Історія» та «Реєстра»). Різноманітні предмети з арматури на печаті Війська Запорозького часів П. Орлика (Саксонський державний Архів у Дрездені). Сама притягає до себе погляд гетьманська булава на «Печаті Малоросійській», про яку вже говорилося вище (СГГД. IV, 253 і 369, знимки 51 та 55; «Ювіл. Збірник УАН, на пошану Грушевського», т. I, ст. 204). В око не може не впасти протилежність убрання українського й московського, двох груп на тій самій печаті: з одного боку московських бояр та служилих людей, а з другого — наших козаків. На печатях часом знаходимо вельми характерні подробиці. Саме остання, щойно згадана печать, де одні проти других виступають бороди й патлі москалів та голені голови й чуби «черкасів», тобто — українських козаків, гарно ілюструє ці думки.

Трапляються на печатях і предмети **щоденного побуту,** скажімо, інструменти ремісничі чи приладдя крамарські: ножиці, терези й таке інше, як от на печатях міських цехів, що про них ми вище згадували.

Але на Україні, надто новочасній, з XVI - XVII віків, ми бачимо здебільшого **печаті гербові,** де герби творять собою емблему печатну. Герби на печатях мають Військо Запорозьке, наші землі, полки, міста, установи, корпорації, особи урядові й приватні. Саме герби стародавньої шляхти української й новітньої — козачої старшини складають собою переважну більшість емблем нашої сфраґістики XVII - XVIII ст. І в тих знаменах геральдичних можна знайти немало речей, нехай дрібних, а проте свого інтересу не позбавлених, не байдужих для того, хто вміє читати не зібрані покищо докупи, а такі привабливі, пожовклі сторінки не зовсім розгорнутої ще книги — історії нашої культури.

Коли в печатях геральдичного типу, що пізнім середньовіччям запанували в Західній Европі, а згодом і у нас, — менше можна знайти для історії, мистецтва, звичаїв, одягу, то зате постачають

вони вельми цінний матеріял для геральдичних студій,**для генеалогії.** Вони щедрою рукою дають вказівки на зміни складу й вигляду герба з бігом часу та розростом роду, поділом його на різні гілки, додатки й надщерблення й т. п.; оповідають про зв'язки через шлюби, про становище службове, світське чи духовне представників родини за давніх часів; про місце, яке займали колись в житті країни; іноді через печать можна заповнити прогалину в родословній, знайшовши кільце в ланцюзі предків, якого бракувало, встановити без сумніву ім'я родоначальника; часом, особливо у нас, в печаті — єдине джерело для встановлення герба даної родини, часом через неї дається означити давність користування певними знаменами родовими, земськими чи міськими і т. д.

«Печаті, як відомо, творять собою, — зауважує Евальд, — перш за все для геральдики раннього середньовіччя, коли й не єдине, то все ж головне джерело» (Евальд. 5). І з тим висновком не розходяться й новіші автори, як от Ґрітцнер та Гавптман: обидва вони серед джерел науки про герби на першому місці ставлять печать (Ґрітцер, 59; Гавптман, 2). «На печатях часто, — говорить з того приводу Гавптман, — той самий давній образ протягом поколінь зберігається, так що герб, що його вживав власник печаті, можливо на собі одбивав знамя з неї. Траплялося часто навіть, що матриця печаті переходила від батька до сина (Поссе наводить в своїй книзі «Die Siegel des Adels Wettiner Lande bis 1500» цілу низку спадкових печатей, що з них деякими по три а то й по чотири особи користувалися). Нарешті слід запам'ятати, що здебільшого власники печаті ціле життя своє користувалися тією самою матрицею, в той час як бойовий щит майже при кожній поважній збройній сутичці обертався в тріски й замінявся новим. При тім легко могло статись, що малювання на щиті з уподобання чи через моду час від часу змінялось без того, щоб ті переміни відбивалися на печаті (Гавптман, 3).

Коли твердження, що печаті — одно з найперших джерел геральдики, справедливе для земель західньоевропейських, то ще більшої сили набуває воно для України, де герби народились не з лицарських щитів, як на Заході, а беруть свій початок здебільшого саме в печатях. Ми зауважили вже присутність у XII віці на печаті великого князя Київського образу св. Михаїла, що згодом став за знамя гербове Київської землі (Лакієр, ст. 105 - 6, таб. IV, мал. 1). Таким побитом, введення за часів пізніших образу св. Михаїла в геральдичний знак на гербі столиці нашої й на гербі Київського воєводства, України в ужчому розумінні, за часів пізніших зв'язувалося з допіру зазначеним явищем доби далеко давнішої; явищем, пам'ять про яке могла стати йому за підставу. За другий промовистий приклад цього роду служить нам «галицький лев». Надавати чи не надавати відомим нам із нашої сфраґістики з XIV ст. образам лева характеру геральдичного, —

однак, наявність саме цієї фігури, нехай з деякими відмінами між собою та проти встановленого пізнішого типу, на цілій низці печатей галицьких того часу не можна ніяк пояснити самою лише випадковістю (наприклад, на звороті однієї з печатей з грамоти князів Андрія й Льва Юр'євичів р. 1316 (Лаппо - Данилевський, ст. 221, таб. II); на щиті кінної постаті звороту печаті Юрія II (там же, ст. 248) та з грамоти р. 1327 (там же, таб. V) та з інших печатей того ж короля). Проти такого силуваного пояснення говорить і факт, що ми бачимо те ж знамя і на монетах, які карбували для Галичини королі Казимир Великий (там же, 285) та Людовик Угорський (Грушевський, «Ілюстр. Історія», ст. 147, мал. 129 - 130); призначення монети саме для Галицької землі виразно підкреслено вже леґендою її «moneta Russie: леґенда та являється поясненням емблеми «льва руського», що своєю присутністю те саме говорить. Це повторення протягом майже століття того й самого символу на печатях і на монетах західньо-українських встановлює безперечну давність послідовного вживання «руського лева», який цілком природньо стає емблемою геральдичною; і то слід підкреслити, стає знаменем гербовим безсумнівно з часів ще передпольських, а це, в свою чергу, складає собою цікавий причинок до полеміки про самостійне існування власної української геральдики чи запозичення її з Польщі.

Як було вже зазначено вище, печать взагалі дозволяє вияснити не одне місце з історії того чи іншого роду. Чимало прикладів тому подає нам «Малороссійскій Гербовникъ» Лукомського та Модзалевського. На Україні особливо сфраґістика має велику вагу, як джерело для геральдики, багато бо гербів стародавніх українських походить із середньовічних печаток, на яких ми бачимо, опріч днедавніх рунів скандинавських із сивої старовини, трансформацію літер кирилиці, що стали за гербові знамена (Darowski, «Znaki pieczętnie ruskie. Noty heraldyczne». Paryż, 1862). Наведемо з численних зразків один герб «Колодин», емблема якого і в геральдичній одежі зберегла в деяких відмінах непорушним характер слов'янської літери «А» (Токаржевський, 14 - 15).

Те ж саме явище спостеріґаємо ми й пізніше за гетьманської доби. Числені герби тодішні народилися з печаток: хрести, півмісяці, шаблі, стріли й серця — улюблені емблеми сфраґістичні того часу, зробились знаменами геральдичними козачої старшини. Численні ілюстрації тому подає згаданий «Гербовникъ».

Сфраґістика з поширенням знання її та зростом зацікавлення в широких колах громадянства може й сьогодні стати в пригоді в справі національного відродження. Адже декому з денаціоналізованих — злящених чи змосковщених — нащадків «славних предків великих» саме родові печатки могли б нагадати, «хто вони, чиї сини, яких батьків», а іноді то й проказати шлях «у край рідний повороту». Може не одному «шляхтичеві польському» прадідівська печатка з ініціялами кирилицею чи з гербом

суто українським виявить дійсне коріння його роду, покаже, до якої нації його предки признавалися і до якої він своїм походженням належить.

Сфраґістика може до певної міри придатися до кращої консолідації сил народу, сприяючи поворотові до нього втрачених колись і знову нині знайдених елементів; вона повинна б полегшити процес ревендикації наших шляхетських родин, процес, який неминуче має посилитися разом з пробудженням приспаної національної свідомості та поглибленням її.

Візьмемо кілька прикладів із живої сучасноти — один із Сходу, другий із Заходу нашої землі. Вони самі собою показні.

Герб Скоропадських емблемами своїми — булавою в оздобі, вивершенням своєрідним княжої мантії, яку вінчає не корона, а гетьманська шапка, — не лише виявляє українське походження роду, але й підкреслює зв'язки, що лучили колись той рід із гетьманством. Слід додати, що герб у такому вигляді з вищезазначеними атрибутами отримав «высочайшее утвержденіе» лише у 80-х роках минулого століття. Чи наявність цих суто українських моментів геральдичних не входила однією з складових частин тих традицій, які в сумі своїй полегшили відірваному від рідного ґрунту блискучому офіцерові російської ґвардії поворот до народу його предків?

Чимало щодо цього можна знайти в історії гербу роду Шептицьких. Рід той, що його представники у минулому визначне місце займали в культурно-національному житті Галичини і що пізніше зовсім утрачений був для рідної нації, по довгій перерві дав українському народові за наших часів не лише видатного князя церкви греко-католицької, але й ревного патріота та щедрого мецената в особі всіма шанованого митрополита, Андрея Шептицького. З історією тією знайомить нас ґрунтовна розвідка д-ра Щитківського, надрукована у львівській «Богословії» про рід і герб Шептицьких, до якої й відсилаємо цікавих.

Кілька років тому в другій своїй роботі нагадували ми «про конечну потребу, що її висуває сучасність, переглянути й усталити герби українських міст та земель...» До речі, поруч з упорядкуванням зазначених угорі місцевих питаннь, слід нагадати, писали ми, й про справу ширшого характеру, загальнонаціональну: про необхідність внести певні корективи до закону про наш державний герб, ухваленого нашвидку Центральною Радою. Потрібно встановити на суворо наукових основах, з увагою на своєрідні риси української сфраґістики й геральдики, державний герб з усіма його атрибутами, різні типи печатей, прапорів, штандартів і взагалі державних емблем України. Практичне, великої ідейної ваги завдання для наших учених і мистців, що в тих речах знаються («Сфраґістичні анекдоти», примітка 98, ст. 22). Не зайвим видається нам ще раз тут це повторити. Цікаву й ґрунтовну спробу такої праці викінчив уже під час цієї війни п. М.

Битинський у Празі; з неї друкованою бачили лише ілюстративну частину «Державні відзнаки України», з великою любов'ю і пильним старанням виконану; можна побажати, щоб і текст книжки якнайшвидше побачив світ.

3. Зв'язок сфраґістики з іншими допоміжними науками та значення її для історії

Вище вже було сказано про зв'язок сфраґістики з **геральдикою.** Не можна не помітити зв'язку між сфраґістикою та **нумізматикою,** зв'язку, який заслуговує на спеціяльний дослід. Сфраґістика бо й нумізматика — найближча рідня: вони схожі, як близнята; між ними багато спільного і в аналогічній часом прислузі вони матері - історії стають. І справді, монети й печаті, особливо металеві, дуже одні до одних подібні із зовнішнього вигляду. Часто бачимо на них ту саму композицію, однаковий тип, майже тотожню леґенду. Західні вчені спостерігають на печатях з дуже давніх часів, ще за Меровінґів, наслідування монетам. Так, наприклад, «печать Дагобера являє собою точну репродукцію сучасних їй монет, а печать Хільдеріха I подивугідно нагадує золоті монети імператорські» (Лекуа, 62). Отже, як бачимо, емблеми з одного роду предметів нумізматичних вільно переходять на предмети другого роду — сфраґістичні. Данні цих двох близько споріднених наук, завдяки цьому, одні других доповнюють і дозволяють іноді, на підставі матеріялу однієї з них, заповнити, з певною ймовірністю, прогалини в спадщині, яка дійшла до нас із колишнього багатства другої.

На підставі іншого матеріялу, східньослов'янського, ще в 50-ті роки минулого століття основоположник російської геральдики. Лакіер, висловив твердо «переконання про зв'язок, в якому образи на печатях знаходяться з тим, що відбито на монетах» (Лакіер, ст. 134). На його думку, за найкращий допомоговий засіб для студіювання печатей великокнязівської доби служать давні монети, так само, як і вони з свого боку повинні знаходити собі пояснення в образах печатей, одночасових з ними» (там же, ст. 92).

Взяти хоча б монети Володимира Великого: образ — великий князь на престолі з таким написом навкруги: «Володимир на столѣ, а се — его серебро», або «злато» (Грушевський, »Ілюстрована Історія», ст. 76, мал. 69 - 70), ледве чи різниться в загальних рисах від типу печаті державної, от хоч би й пізнішої короля Юрія II. Пишемо «в загальних рисах», бо треба, звісно, вважати на переміни, які викликає біг часу: кожен вік має свої уподобання, свій стиль, свою манеру, що залежать від різних обставин життя, неоднакових впливів, від розвитку техніки нарешті. А коли взяти монети Володимира Ольґердовича, князя Київського (Грушевський, «Ілюстр. Історія», ст. 141, мал. 123 - 4), та його нащадків — Олельковичів, печаті яких нам принаймні невідомі, то знамена

з них — варіянти тризуба — з часом в тих чи інших відмінах можна зустріти на пізніших печатях гербових деяких стародавніх родів наших.

Та при всій тій близькості зовнішній між матеріялом нумізматичним і сфраґістичним, що його нам предки залишили у спадщину, є й значна різниця внутрішня. Різне призначення й роля в житті, як також неоднакові, за винятком булл, металь або речовина, що творять собою тіло монет і печатей, не могли не викликати і в їх вигляді зовнішньому певних одмін. Та значно глибші одміни іншого порядку. Бити монету — то прероґатива корони, володаря чи вільного міста; зробити ж собі і вживати печать, то право кожного, за винятком деяких держав, що вирізняли окрему групу упривілейовану печатеправних осіб. Отже коли, цілком природньо, монет збереглося значно більше, то, навпаки, кількість типів їх досить обмежена, вони носять офіційний характер, стриманіший, холодний. У цім відношенні в печатях помічаємо ми надзвичайну різноманітність типів, на них виразно наклала своє тавро особистість людська, тому вони індивідуалістичніші, інтимніші, тепліші від монет.

Знайдеться, далі, на печатях дещо і для **палеографії.** Палеографія печатей, яка на Заході не з учорашнього дня стала предметом спеціяльних студій, як, наприклад, монографія Деме (Demay, «Paleographie des sceaux»), вступна розвідка до його праці «Inventaire des sceaux de la Normandie», Paris, 1881., на Україні — поле неторкане, яке лежить цілиною. Цілина та очікує на працівників, що її підіймуть і розроблять. Тож мусимо тут задовольнитися кількома увагами.

Палеографія леґенди своєрідна і, так би мовити, монументальна: самий матеріял знаменника — твердий металь чи камінь — не міг не накласти свого тавра на характер літер, який до того ще підлягає деяким змінам з бігом часу, іноді навіть і швидко. Коли порівняти, скажім, леґенду з печаті тієї ж самої установи протягом певного часу, то в око, нехай і недосвідчене, сама впадає велика різниця в характері літер, які складають напис. Коли порівняти, скажімо, леґенду печаті Війська Запорозького з «Реєстрів» року 1649 з леґендою печаті військової часів гатьмана Многогрішного (СГГД. IV), то в око сама впадає велика різниця в характері літер, що складають напис. Палеографічні прикмети леґенди свою ролю відіграють при, побачимо далі, порівнянні печатей одного народу з печатями другого, з ним сусіднього. Особливості зовнішні леґенди можуть стати в прислузі, коли треба встановити час, що до нього належить знаменник, на якому нема інших на те ознак. Нам ще доведеться повернутися до палеографії печатей другого зв'язку.

Спорідненість сфраґістики з **дипломатикою** — наукою про акти, з якої сфраґістика початково, як частина останньої, постала, ясна сама собою. Один із законів сфраґістики стверджує, що наз-

ва держави і титул володаря в леґенді, що уявляє з себе неначе словесний вияв емблеми печаті, повинні відповідати назві й титулові, вміщеним на початку чи в тексті акту, до якого печать прикладено. Це закон згідности леґенди печаті й титулу документу. Печать — царина сфраґістики, титул — дипломатики, які мусять іти плече в плече у своїй співпраці. І та праця якнайкращі вислідки дає. Додамо такий приклад. Сфраґістика, на спілку з дипломатикою, на підставі досліду «Печаті Малороссійської», тобто великої державної печаті царства Московського для справ зносин з Україною виключно призначеної, порівняння її з іншими, близькими часово печатями московськими, разом з аналізою відповідних документів стверджує непохитно факт зфальшування пунктів Переяславського договору р. 1654, в новій редакції його, виготовленій у Москві р. 1659, і допомагає з свого боку вирішити проблему, яка в історичній науці жваву й довгу, бо з 80-х років минулого століття і аж до наших днів непригаслу, полеміку викликала (А. Яковлів, ст. 70, прим. 118 про «Печать Малоросійську»; докладніше в нашій розвідці на цю тему).

Сфраґістика, — як бачимо з цього прикладу, де річ ішла про права України, яко окремої держави, і про спроби Москви її обмежити, — іноді стає в пригоді й при розв'язанні вельми поважних проблем державноправних. Поза цим другий приклад саме такої прислуги з боку сфраґістики науці державного права подає, як побачимо далі, печать Війська Запорозького часів гетьмана Пилипа Орлика.

З погляду **історії мистецтва** такі неначебто невеличкі пам'ятки минулого, а до того крихкі аж надто, як печаті, постачають автентичний ілюстрований матеріял із різних галузей архітектури, іконографії й таке інше, уявляють собою покажчик розвитку не лише ґраверства, але й взагалі культурно-мистецького рівня тієї чи іншої доби. Справді, візьміть ту саму печать, нехай Війська Запорозького, протягом її існування, поставте поруч різні її екземпляри, хоч би за одне століття, й ви відразу побачите велику між ними з погляду мистецького різницю і в пізніших, порівнюючи з ранішими, поступ, як ось, наприклад, печать часів Б. Хмельницького і печать часів гетьмана Многогрішного («Реєстра», таблиця з факсиміле підпису й печаті, та СГГД. IV).

Мистецтво **релігійне** знаходить багато для себе у сфраґістиці. «Як зобов'язані науці про печать аґіологія і церковна іконографія!» — пише барсельонський академік Саґара-і-Біґар, що стільки зробив для катальонської сфраґістики. — «Справді бо, нечисленна кількість печатей єпископів, абатів, пріорів, церков, капітулів, міст і корпорацій, які мають образи своїх патронів чи портрети осіб, що ті імена носять; таким чином ці історичні науки, навіть вичерпавши засоби, які можуть їм постачати вітражі та скульптури пам'ятників церковних, знаходять в печатях джерело невичерпне дат і відомостей» (Саґара, ст.8).

Слід додати, що студії візантійських печатей, як зазначив ще Шлюмберже, мають велику вагу для вивчення іконографії цієї імперії, бо на дуже великій кількості їх видно образи Христа, Пречистої Діви, багатьох святих. На значення пам'яток сфраґістичних для української іконографії звертає увагу Болсуновський у своїй роботі, виданій р. 1899, що на неї так часто доводиться покликатися. За ілюстрацію до цього може служити саме зразок з української сфраґістики XVII віку: вельми цікавий сюжет символічний — «Св. Софія», який дозволяє вияснити деякі питання з історії нашого мистецтва — іконографії, ґравюри, будівництва мазепинської доби, що досі не були, слід додати, належно висвітлені.

В студіях історично-мистецьких печаті, поза тим, що вони дають з погляду чистої науки, мають ще вагу, і не абияку, практичну, прикладну. Ось як про це говорить Лекуа: «Отут (в печатях) одне з найцінніших джерел для археології середньовіччя, для досліду архітектури зокрема, бо й припускаючи, що ці загальні вигляди міст на печатях чи їх подробиці й не посідають абсолютної точності, що й зрозуміло, зрештою, вони можуть мати в собі таку рису, таку лінію, таке робити враження, які здатні нам дати пояснення, що його ми давно шукали. І скільки таких місцевостей, таких будинків, що на їх колишній стан нема інших вказівок, як ось маленькі рисунки з натури, вирізані на бронзі або міді! В очах мистця, вченого, чоловіка, що любить свій край, — чи не заступають вони в дослідах минулого способів, безмежно певніших, ніж їх подає до нашого розпорядження сучасна техніка? Хіба плитки металеві, що подають нам ці відбитки, це не плитки фотографічні тієї доби?» (Лекуа, 217-8). Речевою ілюстрацією цього значення сфраґістичного матеріялу в справах реконструкції пам'яток стародавніх є відбудова ратушевої вежі міста Рубе (Roubaix, на півночі Франції) на підставі образу на старій міській печаті.

Нарешті, сфраґістика своєрідними рисами, що їх вона на печатях спостерігає й зазначає, подає матеріял для характеристики, поза всіма чужоземними впливами, **національної відрубости** того чи іншого народу, якому дані пам'ятки належать. І дійсно, поставте поруч печаті українські, польські, московські, і ви відразу помітите між ними ясну різницю, яка ніколи не дозволить вам їх між собою переплутати. Так само, коли випадково яка печать одного народу заблудиться між печатями сусіднього, то вона відразу підкреслює свою відмінність, як не знаменем своїм, або леґендою, то стилем, зовсім інакшим. *

* Подаємо кілька прикладів. До акту підтвердження московськими владиками на престолі патріарха Філарета з р. 1628 прикладено щось із двадцять печатей тодішніх архиєреїв. Репродукцію тих відбитків, як і підписів маємо в СГГД, т. III. Глянути на ту таблицю і з першого погляду виділяється з загалу, в тому самому стилі витриманого, одна печать, що

Сказане не вичерпує, зрозуміло, порушеної теми, цього й не мали ми на меті, але до деякої міри висвітлює значення сфрагістики взагалі, ролі її в історичних дослідах та місце її серед допоміжних наук.

II

СФРАҐІСТИКА УКРАЇНСЬКА

Головні етапи її розвитку. Характеристичні риси. Чужоземні впливи. Взаємини із сфраґістикою польською, московською та іншими.

На цих сторінках не раз доводиться нам говорити про нерозробленність української сфраґістики. Спадщина наша печатна лежить досі облогом, розкидано її повсюди по архівах своїх і чужих, установах урядових і зібраннях приватних; її не вияснено, не зібрано, не досліджено.

Але все ж у виданнях, старих і нових, українських, польських, російських чимало вже світові друком опубліковано українських пам'яток сфраґістичних. Коли переглянути уважно тільки опубліковане, звести його докупи, то можна вже й тепер, нехай приблизну, уяву собі скласти про українську сфраґістику, намітити головні етапи розвитку на шляху її багатовікового життя, зазначити нехай у вельми загальних рисах хоч деякі з характерних ознак її; ознаки ті виразно проступають із зібраного докупи, дарма що неповного й випадкового матеріялу, особливо при порівнянні з печатями сусідніх з нами народів. Можемо ми вже й нині, як на наш погляд, виділити ті чужоземні впливи, яким вона підпала, і те своєрідне, що вона в собі виробила й зберегла, як також і те, що вона сусідам від себе позичила.

Ми не маємо на меті тут подати систематичний огляд української сфраґістики — не прийшов ще на те час. Подамо тут лише кілька побіжних спостережень, думок, порівнянь, висновків та гіпотез, що спали на думку авторові під час його сфраґістичних студій. Ці замітки — наслідки неоднолітньої праці, на берегах **ненаписаної ще** історії нашої сфраґістики; тут вони лише зі-

---

надто вирізняється своїм виглядом. Лист з підписами архиєрейськими це пояснює: маємо тут печать Іосифа - Ієзекиїла, князя Курцевича, колишнього єпископа Володимирського й Берестейського, що виеміґрував був до Москви, де пізніше став архиєпископом Суздальським і де знайшов сумний кінець бурхливого життя свого. Другий приклад: коли розгорнути «Сборникъ снимковъ съ древнихъ печатей» Іванова на таблиці XX-й, то серед печатей початку XVIII віку ми помітимо дві, які вже самою формою своєю виразно відмежовуються від сусідів: це дві печатки українські, що випадково потрапили до московського зібрання. Про це ми будемо ще говорити й далі, зокрема на українській сфраґістиці спиняючись.

брані в певній системі, яка надає їм подобу схематичного викладу. В ньому не раз доводиться нам вдаватися до пам'яток, знайомих із попередніх сторінок, де ми вже зустрічалися з ними в іншому контексті, посилатися на печаті, про які згадувалося з іншого приводу. Ласкавий читач нехай не ремствує на автора за повторення: по-перше, в кожному з них до неначе вже знайомої речі здебільшого додаємо щось нове, якусь подробицю, що з іншого боку її освітлює; а по-друге, треба мати на увазі, що нотатки, які постачили матеріял для тут написаного, робилися не одного часу, в зв'язку з різними, одна від одної відмежованими темами, над якими працював автор. Самозрозуміло, що при пов'язанні поданого на цих сторінках із тієї збіранини, з різнорідною метою колись зробленої, в одне більш - менш суцільне, не завжди можна було повторення уникнути. Отже повторення випливає з самого походження й характеру цих заміток. Не шкодить, якщо пізніші й докладніші досліди, на вивченні джерельного матеріялу засновані, в достатній кількості зібраного й систематизованого, одне із нижче написаного заперечать чи відкинуть, до другого ті чи інші поправки додадуть. Проте дещо й чимало з викладеного в цих замітках зостанеться — ми того певні, — як нова й не позбавлена вартости вкладка до скарбниці, покищо не надто багатої, української сфраґістики.

Отже, на нашу думку, не зважаючи на сучасний стан науки про печаті в Україні, слід подати світові хоч ці загальні уваги, нехай недосконалі чи подекуди не досить уґрунтовані: вони бо не зайвими й зараз будуть, особливо на тлі убогої нашої літератури сфраґістичної, а може в декого викличуть і активне зацікавлення до цієї ділянки культурної спадщини нашого минулого; а з другого боку, придадуться нам для ліпшого розуміння дальшого викладу про державну печать українську за часів гетьмана Пилипа Орлика.

Ми не в стані зараз без бібліотек, без книжок, без наших нотатків подати повну бібліографію української сфраґістики. Література її дуже й дуже бідна. Наведемо тут головніше: Барсуков — «Малороссійскія печати», «Кіевская Старина» за р. 1882; Слабченко Мих. — «Запорозькі печаті», «Записки Істор. - Філол. Відділу ВУАН», Кн. XIX; Слабченко Мария — «Малороссійскіе печати»; Крип'якевич І. — «З козацької сфраґістики», ЗНТШ. Оце наче й усе головніше поза тим, що в тексті згадується. Докладніші бібліографічні відомості про українські сфраґістичні пам'ятки надруковано в давніх польських та російських виданнях і новіших українських, а також і вказівки на окремі статті й нариси, де подано коментарі до опублікованого матеріялу. Можемо до того додати, що чимало згадок про книжки або статті, для нашої сфраґістики з того чи іншого погляду цікаві, подано в нарисі автора цих рядків: «Сфраґістичні анекдоти» («Збірник на пошану професора Д. Антоновича». Вид. Істор.-Філол. Товари-

ства в Празі). Того, хто хотів би ґрунтовніше познайомитися з бібліографією української сфраґістики, відсилаємо до загальних бібліографічних покажчиків, а саме: «Опытъ русской историографіи» т. І. Иконниковъ А., Кіевъ, 1901; до «Бібліографії історії польської», ч. І. Л. Фінкеля, 1891 р., до бібліографічних додатків до «Квартальника гисторичнего», бібліографічних покажчиків, друкованих протягом років у «Записках Наук. Т-ва Шевченка» і, нарешті, до найновішої праці проф. М. Кордуби: «La literature soviétique historique ukrainienne.» Compte rendu 1917-1931. «Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale». Varsovie, 1938.

***

Першу згадку про наші печаті знаходимо у літописця, преп. Нестора, в наведеному ним тексті договору князя Ігоря з греками (X в.), який встановив, що «гості руські» повинні мати при собі окремі печатки. Який вигляд вони мали, чи були на них вирізані «руни и рѣзи», що про них говорить в іншому місці літописець, чи, певніше, з огляду на те, що грали вони ролю саме в зовнішніх зносинах з Царгородом, були вони типу грецького, — того не знати.

Перші відомі нам печаті зроблено виразно за візантійським зразком. Це печаті металеві наших князів — булли, що носять на собі образ святого й грецький напис, як от архистратига Михаїла, про що ми в іншому місці згадували (Лакієр). Цей грецький тип печаті був роспорсюджений свого часу на Україні-Русі, як про це свідчить, наприклад, стаття М. Грушевського про галицькі знахідки печатей (в ЗНТШ). Ця візантійська традиція зберігається у нас протягом віків, лише леґенда грецька поступається своїм місцем слов'янській, а образ Божої Матері, святого чи свята якого зостається довгий час знаменем печатей наших єпископів та катедр; аж значно пізніше місце цих священних емблем заступають на печатях наших архиєреїв гербові знамена (К. Болсуновський).

Близькість наявна образу Володимира з його печаті, вже нами вище відмічена, до маєстатичного типу печатей імператорських чи королівських дозволяє припустити можливість існування такої взагалі печаті великого князя, нам невідомої. А з другого боку, той факт, що тризуб зустрічається поза грошима й на інших предметах, як от кафлі та цегла, не виключає припущення, що він міг бути й знаменем печаті. Ця ж гіпотеза підводить нас до другого джерела, правдоподібного вже тоді, — емблем на старовинних печатях київського періоду, джерела вже власне й своерідного, отих «рунів і різів». Імовірність цього припущення зміцнює примітивна, з одного боку, простота рунів, яка улегшувала виготовлення емблеми на твердому матеріялі знаменника, а з другого боку, те явище, що руничні знаки пізнішого часу дають чимало знамен гербам нашим, а на Україні, як знаємо, геральдика тісно пов'язана з сфраґістикою.

Та з царини гіпотез мусимо знову повернутись до фактів. Вплив візантійський згодом перехрещується із впливом західньоевропейським, і останній щодалі, то стає дужчим. Такого роду печаті, як раніше тут згадані (печать Юрія II, короля Малої Русі, і печать міста Володимира на Волині) як ми бачили, не відрізняються від на Заході прийнятих типів печаті, маєстатичного і з кінною постаттю. Слід відмітити латинську леґенду обох печатей; це ще більше підсилює перевагу західніх течій в королівстві Галицькому й Володимирському XIV в., прямому спадкоємцеві великого князівства Київського.

Українська сфраґістика входить в орбіту західньоевропейську з того часу, при чім, слід підкреслити, що й технічний рівень виконання цих сфраґістичних пам'яток не нижчий від тогочасного европейського взагалі. Маємо з цього часу, наприклад, зразки печатей з камеями, на західню моду (печать - камея Детка).

Перехід від середньовіччя до нових часів, разом з посиленням тепер через Польщу західніх впливів, приносить українській сфраґістиці розвиток печатей гербових, широко в Польщі розповсюджених. Як один із зразків цього типу печатей можна навести печать князя Лугвенія («Собраніе древнихъ русскихъ печатей», там і інші зразки того часу).

За нових часів печаті на Україні, за европейською модою, переважно гербові. Але треба мати на увазі, що коли печаті ті зовнішнім виглядом, композицією, деталями, виконанням близькі до польських, то внутрішнім змістом своїм вони залишаються суто українськими. Ми вже вище зазначили, що переважна більшість староукраїнських гербів має джерелом своїм печаті. Отже, знамена сфраґістичні, що стали емблемами геральдичними, і вже в якості таких із належними атрибутами (щитом, шоломом, короною, пір'ям струсиним чи павиним й т. п.) на печать повернулися, все зостається своїм власним, українським. Бачимо тут прастарі руни, що їх клясичним зразком є тризуб із його численними варіяціями. Зустрічаємо часто вживання чи практикування літер кирилиці, які стають, іноді навіть в недоторканому вигляді, як от « А », « М », в гербах, емблемами геральдичними. Цій темі присвячено стару, не в усьому обґрунтовану, але свого інтересу не позбавлену працю Даровського (Darowski, « Znaki pieczętnie ruskie ». Paryż, 1862).

Емблеми геральдичні, що їх бачимо на наших печатях, здебільшого суто українські. Так само гостро відрізняє українські печаті від польських їх леґенда: слов'янські літери кирилиці, навіть при зовнішній схожості емблеми, коли така й трапляється, кладуть виразну межу між печатями нашими й сусідніми із Заходу з їх латинкою. Кирилиця леґенди — то заборола проти польонізації, і поки вона існує, доти навіть із зовнішнього погляду мається значна різниця між печатями обох сусідніх слов'янських народів. Польський вплив обмежовується у нас, як було зазначе-

но вище, зовнішнім виглядом печаті, однаковою модою, незначною кількістю наданих згори чи більше знизу позичених польських гербів та за пізнішого часу латинкою чи польською леґендою. Наприклад, бачимо латинський напис на печаті міста Переяслава за часів Сиґізмунда III (М. Грушевський, «Ілюстр. Історія»). Спочатку польська леґенда рідко трапляється, але з часом, з другої пол. XVII ст. латинка дедалі поширюється в написах на західньоукраїнських печатках і, нарешті, в XVIII ст. переважає кирилицю на Правобережжі. Польські ініціяли спостерігаємо на печатях шляхти, владик, особливо уніятських, та проте і герб, і печатка з ним і в польській одежі не перестають своїми знаменами, здебільшого від польських відмінними, бути по-старому українськими.

Так само не зміняє їх суті — національної приналежности, по-сучасному мовити, перехрещення на польський лад, надання нашим гербам польських імен: як не називати герба «Сас», наприклад, він завжди залишається нашими і ним переважно печатаються роди українські. Дарма, що через спільність життя та через затрачення історичних традицій багато гербів стародавніх родів українських увійшли до гебовників чи геральдичної літератури польських з маркою гербів польських.

Своєрідність української геральдики зауважив ще Лелевель. Неспроможні ми тепер із пам'яті навести дослівної цитати у нього, але зміст її такий: коли ми з Польщі, із Заходу йтимемо на Схід, — писав він у пояснювальних нотатках до видання р. 1842 «Herbarza Polskiego», — то помітимо, що звичні для польської геральдики емблеми поступаються своїм місцем іншим — предметам бездушним, знакам умовним. Як добре розміркувати, — писав він далі, — то багато знамен, засвоєних польською геральдикою, маємо ми Русі повернути. — І дійсно, коли роздивитися уважно в давніх гербовиках, то ми зустрінемо там багато гербів суто українських. Наявність елементу нашого в геральдиці польській визнають і новітні геральдики, виділяючи в окрему категорію «герби Русі». Так само серед сфраґістичного багатства, накопиченого по різних урядових і приватних архівах колишньої Речі Посполитої, чимало можна знайти печатей, приналежність яких до української нації не може викликати жадного сумніву. Численні ілюстрації тому, на джерельному архівному матеріялі оперті, постачає, наприклад, книжка Вітуґа, цікава, детально документована і багата змістом (Wittug, «Herby nieznanej szlachty polskiej).

Тому, хто здивувався б, а може б і закинув авторові, що на останніх сторінках неначе переплелися елементи сфраґістичні з геральдичними й, говорячи про одні, іноді ми посилаємось на другі, маємо нагадати, що й поза природньою близкістю обох тих наук, саме у нас, на Україні, особливо тісно вони споріднені, і

власне у сфраґістиці — одно із головних джерел української геральдики.

За часів нашої відродженої державности, від Богдана Хмельницького почавши і аж до кінця гетьманства, навіть і по його скасуванні, сфраґістика, разом з геральдикою, новий стимул до розвитку отримали. До печаток гербових стародавньої шляхти, здебільшого з емблемами своєрідними українськими, додаються печатки новоявленого панства, отієї старшини козачої, що з неї походить більша частина «благородныхъ фамилій» Лівобережжя. До старезних, що коріння їх у прастарій, сивій давнині нашій, емблем із рунів чи літер кирилиці, долучаються тепер улюблені знамена — емблеми значного товариства козачого: хрести, шаблі, стріли, серця, півмісяці, які переважають в козачій геральдиці, що так само, як і давніше, у сфраґістиці своє джерело має. Отож не диво, що ці емблеми панують на наших печатях тієї доби (Нарбут і Модзалевський).

Загальний тип печаті, що панує на козачій Україні, це тип гербовий. Та поруч з ним, наша сфраґістика зареєстровує серед печатей українських, як давніших так і тогочасних, XVII в., головні типи печатей, що були у вжитку і в Західній Европі. Так, поза відміченими вже із нашого середньовіччя типами — маєстатичними й портретними — бачимо ми й за козачої доби печаті типів кінного (Юрія Хмельницького), постаті пішого (Війська Запорозького), іконографічного (Св. Софія на печаті капітули митрополії Київської), топографічного (печать Межигірського монастиря), архітектурного (печаті монастирські, церковні й міські) і т. д.

Щодо форми печатей, то у нас здебільшого печаті мають форму круглу чи довгасту, овальну або ромбовидну (лозанка), як і на Заході; поруч з цими формами маємо і ориґінальну українську форму — восьмикутну (багатокутна форма на Заході дуже рідкісна).

Доба гетьманська залишила нам вельми цікаві зразки печатей; про чимало з них, з віку XVII, доводиться нам з того чи іншого приводу згадувати і не раз на деяких спинятися.

В печатях наших українських стародавніх, безперечних свідках самобутности української вдачі, маємо матеріял коштовний для характеристики нашої національної відрубности. На протязі довговікової історії нашої можна спостерегти одне загальне явище, в якому находить свій вислів вельми характерна риса українська. Україна лежить на перехресті великих шляхів, водних і суходольних, з Півночі на Південь та із Заходу на Схід, що на них завжди відбувався жвавий рух і торговельний, і военний. Це становище, полегшуючи виміну різноманітними цінностями, і культурними серед них, давало зручний доступ у нашу землю чужоземним впливам. Українська нація того ніколи не цуралася, охоче їх переймає, але не механічно засвоює, а глибоко перетрав-

лює, сполучає із своїм власним, пристосовуючи підхоже з чужого до своїх потреб, свого смаку. Це помітно у всіх царинах культурного життя. Взяти хоча б архітектуру. Наші церкви дерев'яні, а потім муровані, що виросли з рідного ґрунту, мають коріння в прастарій давнині слов'янській, під впливом світового стилю барокко, повсюди розповсюдженого, досягають шедевру в будівництві козачої доби. Гляньте на ґравюру епохи Мазепи — сучасна европейська техніка досконала й суто український зміст з типовими особливостями.

Не творить собою винятку в цьому відношенні й сфраґістика українська. Підлягаючи впливам чужоземним, вона пристосувала їх до своїх власних вимог; запозичені з чужини форми вона заповнила їй властивим змістом, зберігши взагалі своє власне обличчя. Українська печать XVII ст. зовнішньою формою й графічним виразом наближена до західньої, зберігає далі, як і за старих часів, свою власну суть, своє типове обличчя, те своєрідне, що відрізняє її від інших, в першу чергу від сусідніх — польської та московської.

Дозволимо собі присвятити трохи уваги взаєминам у сфері сфраґістики України з близькими й дальніми сусідами із Заходу й Сходу. Слід було б при тій нагоді зайнятися з цього погляду й іншими сусідами України — з Півдня, спинитися на зв'язках у сфері сфраґістики нашої землі з Угорщиною, а потім Австрією, Дунайськими князівствами, Туреччиною й Кримом. На жаль, ми не посідаємо належного матеріялу в достатній мірі. Тож обмежимося щодо цього кількома увагами побіжними, щоб поставити лише на чергу дослідів ці питання. Далі, хочемо, повторивши в коротких словах те, що у нас говорилося про сфраґістику польську, перейти до сфраґістики московської, трохи більше уваги їй та порівнянню з нашою віддавши.

Отже, починаємо з **Угорщини.** Ми вже відмітили сліди слов'янського впливу в угорській щодо печаті термінології. Перебування на галицькому престолі, хоч і спорадичне, Андрія й Коломана угорських, приналежність віками до корони св. Стефана українського Закарпаття відбилися на емблемах і складі титулу угорської державної печаті, де ми читаємо: «Gal'iciae Lodomiriaeque rex». Довге панування угорське на Закарпатті не могло не позначитись, у свою чергу, на печатях цієї української землі. Варто було б їх простудіювати. Годилося б при тому особливу увагу присвятити печатям церковним, що через саму природу свою найтрудніше нівеляції підлягають. Порівняння з печатями сусідньої Словаччини теж може дечим придатися.

Приєднання Галичини р. 1773 до Австрії під претекстом «історичного права», яке за часів допіру згаданих Андрія та Коломана джерело своє бере, що тісніше єднає цю українську землю із Заходом. Тим шляхом герби деяких українських земель потрапили були до великої державної печаті священної Римської ім-

перії, де бачимо в титулі слова Galiciae et Lidomeriae rex — тобто «король Галичини й Волині», як от, наприклад, на великій імператорській печаті Іосифа II (Поссе, IV, ст. 24, табл. 39, 40), те ж для Угорщини (там же, ст. 25, т. 42); на великих печатях Леопольда II (там же, ст. 26, т. 44), Франца - Іосифа II (там же, ст. 27, т. 49) і т. д. В чому і як виявлявся австрійський вплив за часу майже 150-тилітньої приналежности Галичини й Буковини до імперії Габсбурґів, те повинні виясннити місцеві досліди.

Ще більше наше зацікавлення мали б викликати сфраґістичні взаємини України з **Румунією.** І це тому, що природня близькість цих двох безпосередньо сусідніх країн збільшувалась державно - політичними і ще сильніше національно - культурними стиками. З одного боку, деякі частини нашої території з автохтонно - українським населенням входили до складу господарства Волоського (візьмемо, наприклад, Покуття), а з другого — тісні й живі зв'язки в сфері книжки, церкви, культури взагалі (досить згадати про ролю київських ченців у заснуванні друкарні в Довгім Полі, і Петра Могилу на київськім митрополичім престолі та його діяльність).

Це дозволяє припускати наявність певної спорідненности в печатях українських і румунських. На жаль, ми замало маємо відповідного матеріялу. А це тим прикріше, що навіть та незначна кількість відомостей з цього поля, яку ми подаємо, підкреслює, коли її звести докупи, безперечні зв'язки між печаттю українською та румунською. Нагадаємо, перш за все, відмічене на своєму місці існування в румунській мові слов'янської печатної термінології. Далі, наближає між собою нашу та їхню спільна їм обом леґенда кирилицею. Печаті господарів волоських і мунтянських та різних урядів тамошніх, що їх знаходимо в книжці V. Urechia, «Schite de sigillografie romaneasca», дають змогу встановити деякі риси в палеографії леґенд на печатях українських і румунських. Не знаємо печаті П. Могили, але герб його в якості архимандрита Печерського і митрополита Київського ми маємо з ґравюр у стародруках. На них помічаємо деякі елементи чисто волоські, що вказують на його походження і зв'язки родинні; в оздобі над щитом, на якому поруч з іншими гербами знаходяться й герби обох князівств, бачимо, поза ознаками його духовного сану — «воєводича земель молдавських» — княжу корону, меч і булаву навхрест — звичайні інсиґнії господарів молдавських (Голубев). Широке розповсюдження печаті типу гербового тоді на Україні дозволяє припустити наявність печаті Петра Могили тієї доби з аналогічними емблемами. Це припущення, в свою чергу, вказує на можливість виявлення деяких румунських елементів в українській сфраґістиці. В цьому відношенні дещо, на наш погляд, цікаве доведеться нам додати, коли ми говоритимемо далі про печать господаря і гетьмана Іоанна Дуки.

Можна думати, що переведення порівняльної роботи між

сфраґістикою українською й румунською може дати не позбавлені цікавости наслідки. Це — до уваги румунським вченим, які печаттю займаються, і наших земляків, які в Румунії перебувають, а історичній науці не чужі.

Багато ниток простягається між Україною й Туреччиною, нашим безпосереднім сусідою. Не слід з ока спускати цього сусідства: поза гостротою збройних конфліктів на тлі традиційної боротьби хреста й півмісяця і жвавих торговельних стосунків за часів мирних, були відносини і в площині державній (турецька протекція за П. Дорошенка і Юрія Хмельниченка; приналежність після Бучацького миру частини нашої території до Туреччини, нарешті — еміґрація запорожців у турецькі володіння після зруйнування Січі за Катерини II та довголітнє їх там перебування). Щоправда, різниця віри, культури й особливий характер турецької сфраґістики, що не визнавала на печаті образу, обмежуючись написом з іменем власника та якимсь реченням, здебільшого з корану, іноді оздобленим візерунками (Haunner, «Abhandlungen...»), не дуже сприяли поширенню східнього впливу на наших печатях. * А проте й зараз ми можемо відмітити певні сліди його. Року 1677 на Україні поширюються власноручні листи Юрія Хмельницького з його новою печаткою, зробленою в Царгороді (Еварницький, 268); а на тій печаті — «погоня — княжество Малороссійское... тому Юрасю было туркою данное» (Б. Каменскій, I, 354). Це ще більше загострює наш інтерес до неї. Крім того, на цьому місці ми вже відмітили печать Задунайської Січі чисто східнього типу з турецьким написом (Грушевський). На жаль, невиразність репродукції тієї печаті, наведеної не з першої руки, як видно, дозволила на ній відчитати лише слова «Дунай» і «Кошовий» (А. Кримський, «Історія Туреччини»).

Ще тісніші зв'язки лучили між собою Україну й **Крим**, нашого найближчого сусіду, з яким від віку ми воювали й торгували, традиційного й непевного союзника в збройній боротьбі нашої землі за визволення й державність В таврах східніх може бути джерело деяких емблем на наших печатях і гербах. Слід було б уважно простежити й вияснити характер шаблі, одного з найулюбленіших знамен в геральдиці козачої доби. Лукомський, Модзалевський та Нарбут не розрізняють у своєму «Гербовникові» різних типів шаблі, підводячи все під одне слово «меч». А тим часом, східнє походження білої зброї, в якій так кохались наші предки, не підлягає сумніву; самий вигляд шаблі — східній, що відповідає дійсності, проступає не на одній нашій печаті стародавній. Маємо й документальні, виразно зазначені, вияви впливу чисто кримського в українській сфраґістиці. На печаті Суховія, якого у нас називали «ханським гетьманом», емблему її

* Алі-Аквер-бек Топчибаші звернув нашу увагу на деякі яскраві винятки з цього правила турецької сфраґістики, якому на цьому місці щиро дякуємо.

— лук і стріли, — дарма що останні широко розповсюджені були й на українських гербах, козаки вважали за кримську: «ханські стріли», — казали вони. І коли згадати вигляд « » традиційної емблеми кримських ханів, що саме звалася «djay ok» по-татарськи, «лук і стріли» — по-нашому, то не можна не віддати належного тонкості розрізнення елементів своїх і чужих та ясності посудку наших чубатих сфраґістиків XVII в., які, як видно, непогано розумілися не тільки на зброї, а й на печатях. Годилося б тут ще зазначити, що коли на гербі самих ханів маємо оті лук і стріли, то в емблемах, які бачимо на могилах найближчих до ханів достойників царства (нуредина, калги, шіріна), є звичайно криві шаблі, що саме з них почали були ми річ, говорячи про східній характер білої зброї на Україні, що відбивається і на нашій сфраґістиці. Не може з цього погляду не інтриґувати нас і печать Петрика, якого діяльність за базу мала саме Крим, з яким «удільне князівство Київське, Чернігівське і всього Війська Запорозького, городового й народу малоросійського» зв'язані були договором «вічного миру й приязні» (Проф. Оглоблин).

Ця зовсім невияснена сторінка відносин українсько-турецьких та українсько - кримських повинна була б викликати заінтересування наших східньознавців, які в сфраґістичному матеріялі. що по архівах порохом припадає, знайдуть може не одну дрібну, а проте цінну ілюстрацію стосунків у сфері політично-культурній України з мусульманським світом.

На попередніх сторінках, порівнюючи печаті українські й **польські**, прийшли ми до певних висновків, які тут ще раз коротко нагадаємо. Печаті українські з польськими мають багато спільного в типі, подібні між собою зовнішнім виглядом своїм, наслідуючи той самий первотвір, що прийшов із Заходу: вплив звідти до нас раніше безпосередньо, а за пізнього середньовіччя і в нові часи саме через Польщу доходив. Але печаті ті ясно відрізняються здебільшого вже знаменами своїми, у нас вельми своєрідними. Головну ж різницю поміж ними творить леґенда: на Україні кирилиця, в Польщі — латинка. Власне саме та леґенда, яка таку виразну межу кладе між печатями українськими й польськими, являється тим містком, що існує межи печатями українськими й московськими.

Палеографія леґенд печатей на Сході Европи чекає ще на своїх дослідників, а тим часом доречно було б, на наш погляд, порівняти характер літер, їх розположення, скорочення та пов'язання їх в написах печатей українських і **московських:** адже письмо рукописне на Україні й у Москві цілком різне, як є різниця і в черенках друкарських наших та їхніх. Палеографія печатей, якій на Заході присвячено спеціяльні розвідки, на Сході ще нерушена цілина. Проте, на підставі опублікованого лише і нам доступного матеріялу, можна зауважити деякі особливості, що в цьому відношенні відрізняють печаті українські й московські.

В леґендах наших печатей ми помічаємо наявність характерних літер: «Σ», «N», «Z», московській сфраґістиці невідомих; поширене вживання літер: «ω» і «Ш», які зустрічаються і в Москві, але зрідка. З другого боку, в леґендах московських печатей охоче вживається пов'язання й скорочення, які у нас трапляються лише в окремих випадках (слід при тому зазначити, що не лише сама сіґма «Σ», але й «N» та «Z» — походження грецького, з великих, заголовних літер, а не західнього, як можна було б з першого погляду припустити).

Та на тім схожість, спільна кирилиці, й кінчається. Взагалі, печать українська й московська одна на одну не схожі. Між ними глибока протилежність. **І цей факт ми з тим більшою силою мусимо підкреслити, що й досі в науці його не зовсім засвоєно і признано.**

Наприклад, такий глибокий ерудит, тонкий аналітик у справах генеалогічних, для яких не абияку ціну мають пам'ятки геральдичні й сфраґістичні, як Баумґартен, спокійнісінько до однієї купи мішає геральдику Руси Південнозахідньої, України й Білорусі, що творили тоді собою один культурний комплекс, та Руси Північносхідньої, Московщини. «В геральдиці Литви й Москви — нічого усталеного» (rien de precis), говорить він в одній із своїх останніх розвідок «Origine de Michel Wiesniewecki», «Orientalia Christiana». Досить поставити поруч, переглянути хоч би тільки досі надрукований матеріял, що походить із територій великого князівства Литовського і великого князівства Московського, щоб побачити помилковість такого рішучого присуду покійного вченого.

Відколи виділилися в окрему групу політичну й етнічну далекі провінції великої держави Київської, оті північносхідні землі, що стали за колиску російської нації та майбутньої її потуги, різними з того часу стежками пішло їх культурне життя, не однаковим впливам підлягаючи і розвиток свій неподібними проявами в різноманітних царинах виявляючи. Тож не диво, що й печаті українські та московські такі неоднакові вийшли, не схожі одні до других самою суттю своєю, типом, загальним виглядом, виконанням, навіть призначенням і способом уживання.

У Москві печать — не родова, навіть не особиста. Одна особа може мати печатей декілька і зовсім різних; а це значить, що чим багатша дана особа, тим більше посідає вона печатей, особливо персневих. Звідси походить таке явище, що та ж сама людина протягом життя свого в різних випадках і на однакових документах ставить різні печаті. Отже, в московській печаті нема нічого ні родового, ані особистого; «Це,— як дотепно зауважив один російський вчений, Ліхачов, — начебто колодка до документу, з секретною комбінацією літер, відомих лише тому, хто писав, та тому, до кого писано. Це — умовний знак, що заступає підпис особи, від якої акт виходить». Тому, часом, посли, від'ї-

жджаючи на дипломатичні пересправи, наперед з царем умовляються, якою чи якими печатями вони листи свої печататимуть. Звідси — надзвичайна різноманітність печатей у Москві, випадковість, несталість і пливкість їх, яка нелегко піддається систематизації, як те зауважив ще Ліхачов.

Той же вчений, на сьогодні безперечно найкращий знавець російської сфраґістики, разом з усталенням вищезазначеного факту, спростовує одну, досить поширену думку, а саме— про вперте дотримання московськими людьми історичних традицій. Консерватизму московського і виключної відданости старовині, що позначаються у різних сферах життя й ніби за одну із рис національного характеру російського за старих часів стали, в царині сфраґістики просто не існує: Москва з надзвичайною легкістю відходить у печатях від візантійських традицій, що припали їй у спадщину ще із княжого Києва.

За пізнього середньовіччя та на межі його з новими часами місце печатей з грецькими зразками, поєднаними тісно, слід це зазначити, з православною вірою, з образами святих на них, — заступають античні ґемми та їх італійські переважно наслідування, що прийшли разом із західньоевропейськими майстрами - будівничими й т. і. до Москви. Ґемми з різноманітними на них вирізаними сюжетами оточено було металевою оправою, звичайно в персні, краєм якої йшов іноді напис, чия це саме печать. Зв'язку між сюжетом ґемми та особою, яка її собі за печатку взяла, — жадного. Маємо впрост неймовірні власне в цьому відношенні випадки: заповіт ченця Сергія Сабурова стверджено печаткою князя Івана Булгакова, виконавця заповіту, з стародавньою ґеммою з більш ніж легкодушним на духовниці ченця сюжетом — «Леда з лебедем» (Ивановъ, «Сборники»). Бачимо печатки, між ними й царські, просто лише з написом, рядками зробленим, з криптограмами, з арабськими реченнями, й т. і. (там же).

З посиленням через Україну й Польщу в XVII в. західнього впливу на тамошню сфраґістику, в Москві широко розповсюджуються печаті гербові, цілком випадкові, не знати, звідки й чому тим чи іншим москвином собі взяті й засвоєні. Яскравий зразок цієї моди подає нам сам цар Олексій Михайлович, який без довгої надуми печатає свої листи перснем із гербом брауншвайґської шляхетської родини Вельдерсґавзенів («Сфраґістичні анекдоти», ст. 11 примітки 42 - 43).

Москва може й проти своєї волі підлягає чужоземним впливам, але всього того, що звідти приходить і їй придається, вона, як про це щойно подані приклади свідчать, органічно не перетравлює, а приймає механічно. І це слід добре запам'ятати. Отже, не можна не погодиться з думками самих російських вчених, що до кінця XVII в. у московській сфраґістиці нема нічого усталеного, все надзвичайно різноманітне, пливке (Лихачевъ, «Дѣло...»,

Арсеньевъ, «Геральдика»; згадане вже речення Баумґартена «rien de précis» до московської сфраґістики з повним правом прикласти можна).

В тій різноманітності, неусталеності, механічнім засвоєнні; в тім, що печать не має в собі нічого родового, а здебільшого й персонального, та може ще в тім, що вона до останніх часів царства не скріпляє, як деінде, підпису монарха, а заступає його підпис на грамоті, — може саме в цім, коли хочете, й полягають характерні риси московських печатей, що їх між собою в одну групу єднають та іншим протиставляють.

Коли ми пригадаємо, що говорилося на цих сторінках про печать українську, й поставимо те поруч із допіру викладеним про печать московську, то нам, і без відповідних ілюстрацій під рукою, все ж можна прийти до переконання, яка глибока між цими печатями залягла різниця. Того, хто бажав би ближче познайомитися з московською сфраґістикою, дозволяємо собі скерувати до нашого нарису «Сфраґістичні анекдоти», де про це говориться більше й де докладніше додано відомості про джерела й літературу.

Щоб скінчити з взаємовідносинами української печаті з її ближчими сусідами — польською й московською, слід хіба ще торкнутися хоч у кількох рядках питання **про взаємні між ними впливи.**

Нехай ласкавий читач, з одного боку, пригадає собі те, що написано в цих замітках про вияви польського впливу на українську сфраґістику (взяти хоч би запровадження до українських печатей, а пізніше й широке розповсюдження елементів геральдичних та з'явлення у нас в леґенді латинки, спочатку спорадичне, а з часом її переможний зріст на Західній Україні і перевагу нарешті, в XVIII в. над кирилицею на Правобережжі), а з другого боку — просимо відновити в пам'яті наведені вище, хоч і приблизно, слова Лелевеля про значну кількість знамен своєрідних, які до польської сфраґістики й геральдики ввійшли, а належать українському народові. Думка видатного польського історика, на незаперечних фактах оперта, виразно свідчить про існування на польський герб і печатку впливу українського. Тема ця — про взаємні впливи українсько-польські на полі сфраґістики — досить однобічно висвітлена, досі бо говорилося далеко більше про вплив Польщі на нашу землю, ніж про те, що Україна дала від себе в різних сферах своїй західній сусідці; тема безперечно цікава й варта спеціяльного досліду.

Звернемось тепер до взаємин між печаттю **української і московською.** Не відомо з давніх часів до половини XVIII в. слідів впливу московського на нашу печать, поза отими словами: «его царскаго величества» в леґенді нашої військової печаті та літер «ЕЦВ» в ініціялах з значенням імени й ранґи на печатях нашої старшини. Слід проте згадати про деякі спроби з боку російсь-

ких вчених знайти вже з давнього часу, з XVI в., в українській геральдиці та сфраґістиці ознаки нібито московських впливів. Таке, наприклад, твердження Баумґартена в цитованій вже праці про походження короля Михайла Вишневецького, нібито Св, Георгія в гербі своєму князі Острозькі позичили з московського державного герба. Твердження те видається нам не обґрунтованим, воно протирічить фактам. Тоді бо, коли князі Острозькі значилися гербом, в одній ділянці якого є св. Георгій, — кінна постать, що її приміщено було на щиті в середині двоголового орла московського, не була ще **св. Георгієм:** це був «ѣздецъ», за офіційною його назвою, що уявляв собою особу царя або його наступника. Емблема осередня з московського двоголового орла вперше придбала собі ім'я св. Георгія лише в кінці 20-х років XVIII в., коли рід кн. Острозьких давно вже з світу зійшов. Про цю, не позбавлену пікантности, історію канонізації «ѣздца» говориться докладніше в наших «Сфраґістичних анекдотах» (ст. 11 12). Раніше можна спостерігти хіба окремі порізнені випадки з'явлення російського елементу на українських печатях. Можна припустити наявність його в печатках наших засланців, що довгими роками поневірялися на Півночі чи там і вмирали в Сибірі. Але це питання досі не заторкнуте, як взагалі не написано історії українців на засланні. Траплялися українці й серед лейб-кампанців, яких цариця Єлизавета спеціяльними гербами наділяла, як от секунд-майор і кавалер І. Сичевський, «опредѣленный» (призначений) київський війт». З тієї епохи походять надані царицею герби деяким музикам, як Чижевському, що їх репродукції знаходимо у Модзалевського й Нарбута. Але все то, повторюємо, окремі, поодинокі випадки.

Зміна в цьому відношенні заходить, як ми вже зазначили, з другої половини XVIII в., разом із скасуванням нашої автономії та взагалі із початком часткового зросійщення нашого народу. З того часу бачимо на печатках українських родів чужі нам елементи, що прийшли з Москви. Наприклад, на печаті Карташевських — знак «Комісії депутатів» з гаслом: «благо всѣхъ и каждаго» (Лукомський і Модзалевський, «Малороссійскій Гербовникъ»).

Посилена робота російських герольдмейстерів за Катерини II, утворення гербів для новозаснованих на півдні України міст, наприклад, Катеринослава, Одеси й інших; затвердження, ато й згори надання гербів признаним у російському дворянстві нащадкам козачої старшини, все це прискорює той процес, що свого апогею досяг аж у XIX в., коли українська печать поволі втрачає своєрідний характер свій. Не один зразок можна знайти у Слабченкової («Малороссійскія печати»), як рівнож у Лукомського й Модзалевського в «Гербовнику» (розділ «Гербы, Высочайше утвержденные»). За характерний приклад того новітнього впливу московського може служити проект Румянцева замінити

традиційну печать Війська Запорозького іншою, на його думку, відповіднішою новоутвореним в Україні обставинам. З тією спробою познайомиться читач ласкавий нижче. Отже до половини XVIII в. не може бути мови, на наш погляд, про якийсь московський вплив на українську печать, поза деякими, цілком відокремленими, випадками.

Натомість, вплив український сильно позначився на московській печаті, особливо після з'єднання України з Москвою, і знаходить свій вираз у Московській землі, між іншим, у поширенні печатей гербових чи на зразок гербів зроблених. Надзвичайно красномовний приклад тому подає ціла низка печатей бояр, що були в Києві за воєвод царських в другій полов. XVII в. Серію ту надруковано в збірнику «Собраніе древнихъ русскихъ печатей». То все печаті гербові з різними атрибутами, належними леґендами досить складної композиції, доброго виконання, зроблені за звичаєм, на Україні й Польщі того часу прийнятим. Надто гостро проступає протилежність між цими на український зразок зробленими печатями московських людей, яким довелося пожити поза кордоном свого царства й придивитися до чужоземного життя, й печатями їхніх земляків, які ніколи з Московщини не виїздили. Навести для прикладу, поруч з якою хочете з тих воєводських з Києва печатей, печатку того часу, такого, скажемо, стольника Нарішкіна (Ивановъ, «Сборникъ»), ориґінальну, чисто московську, на попередній своїй традиції оперту й для неї характерну, і ми матимемо яскраву ілюстрацію вищесказаного. Поза цією різницею між ними, викликаною самою вдачею печаті української, що за зразок для першої стала, й печаті московської, що з нею орґанічно друга зв'язана, різницею аж надто наявною, ми побачимо з того порівняння, які великі й глибокі зміни в тій начебто вузькій сфері — сфраґістичній принесла з собою в Москву київська мода. Наявність чималої кількости печатей того типу гербового чи подібних до них, хоч і простіших, свідчить про силу українського впливу в Москві. До цього можна ще додати, що царювання Федора Олексієвича позначило собою в Москві моду на все польське й українське: книжку, одежу, зачіску й т. п. Дух часу відбивається на печатях, які до загального смаку пристосовуються.

Питання про взаємини між сфраґістичним матеріялом українським і московським, що їх на довгий час доля була зв'язала; питання про потужний вплив спочатку України в XVII в. на печать московську, а потім вплив зворотній з пол. XVIII в. Москви на печать українську, — це все питання, як і низка інших із сфери сфраґістики, ще не досліджені достатньо. Ці питання складають собою теми, цікаві не лише для спеціялістів, теми, які з розвитком сфраґістичних студій мусять напевно привабити до себе дослідників.

III

ДЕРЖАВНА ПЕЧАТЬ

Про державну печать взагалі. Особливі типи її в державах складних. «Печать Малороссійская».

У зв'язку з нашою темою нині особливий для нас інтерес являють печаті державні, безперечно й самі-по-собі одні з найцікавіших поміж незчисленними й різноманітними пам'ятками, що ними займається сфраґістика.

П е ч а т ь д е р ж а в н а — одна із зовнішніх ознак суверенности держави. Вона скріпляє іменем володаря й держави поважні акти як міжнароднього, так і внутрішнього характеру. Бачимо її на почесному місці під час урочистих моментів життя державного, як, наприклад, коронація монарха. У нас фігурувала вона на обраннях гетьмана, при перебранні ним булави. Так, наприклад, на церемонії прийняття влади гетьманом Кирилом Розумовським печать Війська Запорозького в кареті, що її запряжено у шестеро коней цугом, везе на оксамитовій подушці з палацу до церкви Генеральний Писар; ескортує її шість бунчукових товаришів. Переховується вона в особливій скриньці, артистично оздобленій, часто — срібній. Доручено переховувати її й прикладати одному з найвищих державних достойників — печатникові, пізніше — канцлерові. У Франції бачимо спеціяльного «Garde de sceau», назва якого за нових часів стала титулом міністра справедливости; в Англії — «Лорда — сторожа печаті»; в Московськім царстві відає нею «печатник», а згодом, у 2-й половині XVII в. — «великий государской печати и тайныхъ царскихъ дѣлъ оберегатель». Пишний титул той створено було спеціяльно для зносин з чужоземними монархами й гетьманом Війська Запорозького. Обставину ту, не зауважену досі в нашій літературі, тут вважаємо за потрібне підкреслити. У нас за часів короля Галицького й Волинського був печатник, за часів держави козацької належало це до функції Генерального Писаря, цього нашого канцлера й міністра закордонних справ.

Печать державна, як і взагалі печать, складається з двох головних елементів: емблеми й леґенди. Емблема такої печаті — це звичайно образ володаря на престолі або на коні, або герб державний, часом в супроводі гербів складових частин держави та належних атрибутів. Леґенда подає назву держави, ім'я монарха, його титул. Здебільшого державна печать буває потрійна: велика, середня й мала. А до того іноді долучається ще окремі відміни із особливим призначенням. Колір воску — червоний, чорний чи інший, та другі подробиці, як кустодія, шнури й т. д., що вжи-

ваються при припечатанні актів державною печаттю, свідчать про більшу чи меншу до адресата пошану, про те місце, яке з погляду тих, хто писав, займає та чи інша держава. Наприклад, в той час, коли Москва грамоти до гетьманів українських печатала завжди великою печаттю й червоним воском, грамоти до кримського хана та князів Південного Сходу мають на собі звичайно печать меншу й чорного воску.

В леґенді печаті державної означено титул володаря, землі, що складають його володіння. Отже на ній позначаються зміни в самій назві володаря: князь, цар, імператор й т. п.; на ній відбивається збільшення чи зменшення території держави та зміни титула. Характерні зразки таких перемін, не одним і для нас цікаві, бо й про нашу країну йдеться, знаходимо в московській державній печаті. Про це докладніше у Лакіера, в його праці «Исторія титула русскихъ государей», ЖМНП. 1847, кн. IV та в його книзі «Русская геральдика»; у бар. Кене (Koehne de B., «Notices sur les sceaux et les armes de la Russie») та в нашій розвідці «Печать Малороссійская».

Розрізнялись між собою ці різні типи державної печаті розміром, складністю емблеми, іноді зовсім різними знаменами, більшою чи меншою повнотою титулу — від повного через скорочений до малого; а разом із тим виразно проступала й різниця в їх уживанні, призначались бо вони кожен зокрема на скріплення у відповідних випадках актів характеру міжнародного або для вжитку внутрішнього. Вживався той чи інший з типів у залежності від політичної ваги держави, до якої посилався документ, або від значення самого документу.

Для нас особливу цікавість являють собою деякі спеціяльні відміни державної печаті, що на них і мусимо трохи спинитися.

В державах складних були окремі державні печаті, що ними скріплялися акти, видавані від імені спільного монарха для різних відокремлених частин її, які, зберігаючи свою державну окремішність, складали його володіння. Так, наприклад, імператори Священної Римської імперії Германської грамоти, писані, наприклад, на Угорщину, стверджували спеціяльною печаттю королівства Угорського, а грамоти на Чехію — печаткою королівства Богемського; те бо й друге королівство і входячи до складу імперії та маючи за свого короля — імператора, залишалися, проте, державами окремими. Коли року 1654 на підставі Переяславського договору відбулося сполучення Війська Запорозького з Москвою, то й тут сталося «сполучення держав». «У XVII віці приєднання Малої Русі сталося на основі сполучення держав» (Сергієвич, «Лекції»). «Від часу приєднання Малої Росії Московська держава, яка доти була державою простою, робиться складною, бо в той час відбувається сполучення двох держав», — говорить проф. Філіпов. Отже, після приєднання України Московська держава стає державою складною. Цей

факт стверджує, як щойно ми бачили, й наука російська. В особі царя з'єднується зверхня влада Московського царства і Війська Запорозького: цар стає спільним монархом для двох держав, які кожна свою окремішність проте по-старому зберігають.

То ж не диво, що між державними печатями царськими ми бачимо й ту окрему «Печать Малороссійскую». Призначено її було спеціяльно для зносин з Україною: нею печатаються царські грамоти до Війська Запорозького, до наших установ і людей. З тією печаттю приходиться нам в замітках наших зустрічатися при різних нагодах. З одного боку подає вона промовистий приклад того, чим можуть студії сфраґістики прислужиться іноді історії взагалі та науці державного права зокрема; а з другого боку, деякі особливості її — наявність на ній гетьманської булави, одягу, такого несхожого у людей московських і наших, довге волосся й бороди одних, голені обличчя й голови та чуби других, — постачають матеріял не лише для історії зовнішньої культури та побуту, але мають і значення далеко глибше. На тому ми не можемо спинятися довше. «Печать Малороссійская» заслуговує на більшу увагу і доскональніші студії. Їй присвятив автор цих рядків окрему розвідку. Обмежимося, отже, на цім місці ще лише кількома заувагами.

«Печать Малороссійская» — це державна печать велика, але від інших печатей Московського царства взагалі й великих зокрема, відрізняється вона значно: насамперед елементами своїми, які підкреслюють її спеціяльне значення і на інших печатях державних московських не зустрічаються; взагалі складною композицією своєю, що цілу сцену історичну з численними постатями собою уявляє, і, нарешті, деякими особливостями леґенди своєї. Поза тим фактом, який сам за себе промовляє — існування серед державних печатей московських спеціяльної печаті для Війська Запорозького, — мусимо тут підкреслити, що печать та **велика,** — це показує, як Москва Україну спочатку трактувала і яке місце козача держава поміж іншими в її очах тоді займала.

IV

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ПЕЧАТЬ

Основний тип її та особливі відміни. Її характеристика. Видатніші моменти її еволюції в зв'язку із схемою її історії.

В процесі природного розвитку внутрішнього укладу і зовнішніх форм відновленої державности нашої та її відносин до сусідів державною печаттю України сама собою стала печать Війська Запорозького, що його ім'я зробилось офіційною назвою держави Української обох боків Дніпра. Це саме та печать вій-

ськова, що фігурує на церемоніях обрання гетьмана, як один із клейнодів. Автор «Исторіи Русовъ», цього катехизму українського державного патріотизму, іменує її «печаттю національною». «Печать державна», «печать військова», «печать національна» — цих термінів вживаємо ми на наступних сторінках, цій печаті присвячених.

На печаті тій, наданій колись королем польським, що її найдавніший зразок походить з кінця XVI в., бачимо ми герб Війська Запорозького з відповідним написом навкруги — козак з мушкетом на плечі, з шаблею і рогом на порох при боці; від того часу він незмінно зостається, неначе на варті «прав і привілеїв» аж до кінця 60-х років XVIII в., перебуває він усі фази українсько-польських і українсько-московських відносин, воєнно-політичні катастрофи, пов'язані з орієнтацією на ту чи іншу чужоземну допомогу, якими позначено нашу історію другої половини XVII та початку XVIII віків; переживає він глибокі зміни гетьманської держави, навіть саме існування її.

Зазнала та печать протягом віків деякої еволюції як щодо внутрішнього свого змісту, так і до зовнішнього вигляду, але зміни ті не ідеологічного, а більше матеріяльного характеру, або ж стосуються технічного удосконалення.

Саме знамя, емблема зміняються мало: бачимо нові, незначні деталі у постаті, одежі, озброєнні козака, з'являються додаткові подробиці орнаментального характеру, — трава, квіти тощо. Далі бачимо конечні зміни в леґенді: на місце «Его Королевської Милости» приходить «Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества»; додаються нові слова: «Малой Росії», «Славнаго». Можна помітити певні різниці в характері літер леґенди, які йдуть за віком, відбиваючи на собі природний розвиток графіки; так само помітне поліпшення виконання знаменника, що відповідає рівневі, якого різьбарська майстерність на даний час досягає.

Але взагалі основний тип, здавна усталений, печаті зостається непорушним, зберігається незмінним аж до кінця нашої державности, аж до доби Катерини II та Румянцева.

Поруч з цією усталеністю основного типу державної печаті України, незмінністю її знамени, не можуть не привернути до себе уваги нашої деякі відміни іншого типу, другими емблемами позначені, які до життя викликали всякого роду спроби різноманітних орієнтацій, зв'язаних із тими чи іншими мілітарно-дипломатичними коньюктурами, на які така багата драматична, бурхлива й змінлива доля України по Хмельниччині.

Історія української державної печаті ще не написана; ледве розпочато збирання матеріялів та зроблено хіба перші кроки до їх систематизації. При чім, слід зауважити, що предметом дотеперішніх дослідів є основний тип української державної печаті часів гетьманства, отой, що перетривав до кінця. Відміни ж, мовляв, спорадичні, які не вдержалися на поверхні історичного жит-

тя, зоставалися неначебто в затінку, поза межами спостереження. А тим часом самі ці відмінні печаті України давали чимало нового й ориґінального. Цікаві, як пам'ятки сфраґістичні, свідчать вони з погляду державноправного про різні стадії змагань українського народу за власну самостійну державу.

Тим зрозуміліше наше зацікавлення. І ми не могли не спинитися на них у цім нарисі. Тому й тепер, хоч і серед яких несприятливих умов пишуться ці рядки, не вважаємо ми за доцільне пройти повз них мовчки, не присвятити їм бодай кількох, нехай побіжних, а часом може й не досить обґрунтованих через вищевказані обставини, уваг.

Розпочинається та серія відмін печаттю «Великого Князівства Руського» гетьмана Івана Виговського. Ця видатна сфраґістична пам'ятка недовготривалої Гадяцької Унії не раз, хоч і не в досконалому вигляді надрукована, і змістом своїм, і композицією виразно зазначає державну окремішність України. З одного боку, досить печать та відома і хто б захотів ближче до неї придивитися, тому в нормальних умовах життя легко мати її перед очима. З другого боку ми, позбавлені книжок потрібних, без жадної її репродукції, не вважаємо за доцільне довше на ній спинятися.

Не менший інтерес повинна б викликати печать «Княженія Сарматської й Малоросійської України» гетьмана Юрія Хмельницького. Вона притягає нашу увагу і складністю своїх елементів, і тими новелами, які вона до усталеного типу нашої печаті Військової додавала, як от — кінна постать, яблуко - держава (Бантышъ-Каменскій, «Исторія Малой Россіи»). А до того ж цікава печать та і леґендою своєю. Хоч леґенда й невідома, нам принаймні, але за загальним правилом сфраґістики, находимо ми звичайно в словах напису навколо знамені титул володаря та назву країни; отже не повинна б і леґенда печаті Юрасевої, треба думати, не відбити на собі іншого титулу цього бідолашного гетьмана Запорозького, «князя Сарматської й Малоросійської України». Що в ній безумовно виявлено було тим чи іншим способом державну самостійність України, на те маємо трохи пізніше свідоцтво актове. В доносі своєму московській владі на гетьмана І. Самойловича козача старшина, накопичуючи на немилого їй гетьмана купу обвинувачень, між іншим закидає йому прямування до самостійности України. На доказ тієї, в очах Москви непростимої провини, старшина й посилається на те, що Самойлович зберігав у себе, не переславши її свого часу цареві, печать Юрасеву, «на которой изображено погоня, княжество Малороссійское, тому Юрасю отъ Турского данное» (Б. Каменскій, т. I. 354). Свідчення цілком ясне: печать Юрія Хмельницького тим, що на ній було, підкреслювала незалежність нашої держави.

Маємо ще печать обраного на Запоріжжі проти П. Дорошенка гетьмана Суховієнка. Військова печать його відхиляється від

усталеного типу знаменем своїм: луком і стрілами, Як не без дотепу хвалилися Дорошенкові козаки, перемігши Суховієнка: « а ми тії стріли та лук старосвітським мушкетом та й поламали». З того дотепу, коли хочете, геральдично-сфраґістичного, проглядає, як глибоко корінилася щодо печаті традиція навіть у масі козачій, яка свідомо протиставляє давню емблему — козака з мушкетом, новій — луку з стрілами. Хоча до речі годиться зазначити, що й останнє знамя нашій геральдиці не чуже й широко в ній розповсюджене. Більшого, на жаль, нічого, ми принаймні, не знаємо про цю печать покищо. Пишемо: «покищо», бо не виключено, що коли не самий знаменник, то принаймні відбиток, на якому є знамя невдалого гетьмана, ще знайдеться в одному з московських архівів, адже туди врешті мусіла потрапити і скриня з документами Суховієнка.

Та ще більшу цікавість нашу мала б будити до себе печать господаря Волоського (Молдавського) Іоанна Дуки (Костомаров, т. II., ст. 315 - 16). Його бо по смерті Юрія Хмельницького Туреччина визнала за гетьмана України. Не може бути байдужою для нас і печать наставленого в свою чергу вже з його руки гетьманом Правобережжя — Іоанна Драаґинича. Високий ступінь зацікавлення нашого печаттю І. Дуки пояснюється в достатній мірі тим, що ми знаємо про український титул цього господаря й гетьмана, який не може нас не цікавити. Маємо його з румунських стародруків грецькою мовою « ὁ ἡγεμῶν και ὁ ϐτρατηγός τῆς πaϐης Ουκραίνης ».Таким чином, міркуючи теоретично, повинна б існувати й печать з аналогічною леґендою. Думаємо, що земляки наші, яким приступні музеї та архіви румунські, добре зробили б, якби допомогли знайти ту печать. Так само не виключена можливість подібної знахідки і в Москві, туди бо пересилано було зазивні листи Дуки до населення Правобережжя.

Нарешті печать військова Петрика. Ми знаємо про існування її і те, що листи, нею печатані й висилані до людности Полтавського полку, нерозпечатаними відіслано було в Москву. Отже, може там і пощастить колись знайти її. Який вигляд вона мала, та печать? Нам невідомо. Але досліди проф. Оглоблина й опубліковані ним у кримських збірниках ВУАН ориґінальні матеріяли про Петрика твердо підкреслюють яскраво самостійницьку програму, яку цей претендент на гетьманство накреслив для руху, що на його чолі стояв сам. Гостро окреслені позиції незалежности України, що їх безкомпромісово обстоював Петрик (договір з Кримом, у проф. Оглоблина), дають змогу припускати, що тим самим характером суверенности було позначено й державну печать його.

Отже те, що ми знаємо нині про особливі відміни державної печаті України, робить їх для нас ще цікавішими, бо в деяких з них, як ми бачимо, ясно проступають сфраґістичною мовою висловлені, нехай дозволено буде так сказати, зовнішні ознаки

державної незалежности України. Якщо порівняти звиклу печать Війська Запорозького із вищеозначеними її відмінами, поставити поруч те, що дає кожна з них, то можна прийти до такого висновку.

В тих особливих відмінах ми маємо, здебільшого принаймні, зовнішньо порізнені дієві особи, різні часи, різні частини нашої території, але внутрішньо поєднані одним стимулом — прямуванням до суверенности України, неначе б революційні спроби нашого народу відразу й позитивно вирішити проблему державної самостійности України. І, поруч з тим, перед нами розгортається ледве помітна еволюція звичайної печаті гетьманської, еволюція, яка йде спроквола, нібито притишеним кроком, який нині нас дивує, а часом мало не дратує своєю іноді, нам тепер незрозумілою, повільністю.

І справді, коли стремління до власної державности й фактичне її здобуття та правне підтвердження знаходить свій вираз у царині сфраґістичній, скажемо, у відомій печаті гетьмана І. Виговського та в мало покищо виясненій печаті Юрія Хмельницького, то взагалі беручи, звичайна державна печать Війська Запорозького, отой основний тип її, навіть за найбільших досягнень в нашого народу на шляху до усамостійнення власної країни і за часів дійсної її незалежности, нічим на собі того не відбиває, навпаки, отими конечними у своїй леґенді «ЕКМ» чи «ЕЦВ» — сліди якоїсь залежности — часами чисто фіктивної, незмінно виявляє.

Фактичний перебіг подій, дійсний стан речей часами випереджав їх ідеологічне обґрунтування, юридичне зформулювання, зафіксування в зовнішніх виявах. Еволюція ідеї власної суверенної державности, ідеї живої в серці людей XVII віку, що за неї збройною рукою билися, кров свою проливали й життя віддавали, ще на той час не досягла свого вивершення. Думка державна наших предків не до кінця ще на той час проробила свою роботу, не знайшла ще собі послідовного вислову у всіх царинах життя, вияву у всіх можливих формах, а між ними і в державній печаті нашій. На той час українська державна ідея в новій формі ще не зовсім достигла. Гетьманування Д. Многогрішного і майже все Мазепи, що йшли річищем українсько-московських відносин, започаткованих Переяславським договором і дедалі то сильніше позначених обмеженнями прав України й поширенням московської на неї влади, мало чого нового принесли в історію нашої державної печаті. Тип її, поза окремими відмінами, на своєму місці нами зазначеними, залишається непорушним.

Наприкінці цього розділу про державну печать України маємо ще спинитися на одній печаті. Не можемо сказати — відміни звичайного типу державної печаті нашої, бо зовсім іншого вона характеру, а швидче проєктованій наступниці печаті Війська Запорозького. Маємо на оці проєкти генерал-губернатора Румянце-

ва за часів Катерини II **нової печаті Малої Росії.** Мала б заступати вона традиційну печать Війська Запорозького, вживати бо останню далі, після зміни державноправного становища України, викликаного скасуванням гетьманства, вважав Румянцев за «непристойне». Проєкти ті, що не були здійснені, те собою для нас цікаве уявляють, що за складові частини задуманої печаті взято було герби українських князівств — Київського, Чернігівського, Переяславського і т. д., а характерним виявом нових часів і нових відносин є наявність на печаті двоголового орла російського: в одному з варіянтів проєкту, як однієї із складових частин, як одного з гербів поруч з українськими; а в другому — в домінуючій ролі головної емблеми, лише обтяженої гербами українськими, що їх приміщено було на крилах орлиних.

Отже цей проєкт нової для Малої Росії печаті, що заступає начебто місце «надгробку» для допіру із світу зійшлої печаті Війська Запорозького, яка протягом більше як століття за державну печать України правила, певний має для нас інтерес. По-перше, використано для проєктованої печаті головним чином український сфраґістично-геральдичний матеріял, герби наших старокняжих міст; по-друге, випливає з того признання й новими правителями України необхідности для країни, що лише допіру до складу імперії Російської зовсім увійшла, мати, як для окремого суцільного тіла, свою власну печать. Тих, кого б зацікавило ближче з тими проєктами познайомитися, відсилаємо до цікавої про них статті Барсукова з репродукціями у фарбах ориґіналів з архіву Департаменту Герольдії, надрукованій в «Київській Старині» за 1882 р.

V

ПЕЧАТЬ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ЧАСІВ ГЕТЬМАНА ПИЛИПА ОРЛИКА

Опис її. Нове в ній та відмінність від попередніх. Вага її для історії й державного права України. Печать незалежної держави.

Не може не викликати нашого зацікавлення вигляд української державної печаті за останнього гетьманування І. Мазепи, позначеного українсько-шведським союзом та визвольною проти Москви війною. Цікава нам і дальша доля її, коли по програній кампанії леґальний уряд наш і військо подались на еміґрацію, з якої нам залишилася така цінна пам'ятка державного права, як Бендерська Конституція. На жаль, нам не довелося бачити статті С. Томашівського, в одному із видань НТШ., де він го-

ворить про печать Війська Запорозького з пашпорту, виданого в березні року 1709. Поза неясно відчитаною леґендою печаті, де неначе6то мало бути «Печать Війська Запорозького печерського» (правдоподібна помилка: замість «печерського» треба читати «рецерського»), звістка, яку подає С. Томашівський, виявляє нам дуже поважні зміни, що сталися в леґенді української військової печаті наприкінці гетьманування І. Мазепи. Та, не мавши, на жаль, змоги прочитати статті С. Томашівського, не можемо докладно говорити про вигляд тієї печаті. В кожному разі, великі історичні події років 1708-09 не могли не позначитися на українській державній печаті, вони повинні були викликати в ній відповідні зміни.

Автора цих рядків під час його студій сфраґістичних завжди цікавило питання про українську державну печать часів гетьмана Пилипа Орлика. Тому легко можна собі зрозуміти те зацікавлення, яке у нього викликала помітка про печать під текстом одного з універсалів П. Орлика, надрукованих серед матеріялів з чужоземних архівів, поданих у додатку до монографії д-ра Б. Крупницького про життя й діяльність цього гетьмана («Гетьман Пилип Орлик», Праці Укр. Наукового Інституту у Варшаві). Помітка та, що вказує на наявність печаті, стоїть під текстом охоронного універсалу, виданого гетьманом П. Орликом полковникові польської служби Роговському на його маєтки. Ориґінал — у Саксонському державному архіві в Дрездені. Слід при тому зазначити, що на одному з листів Орликових з тієї ж таки теки зберігся слід його печатки персневої, особистої. Вже Крип'якевич у своїй розвідці «З козацької сфраґістики» цілком слушно спростував помилку М. Слабченкової, яка, не розрізняючи, описує печаті Війська Запорозького за даного гетьмана та його особисті печаті. На печатях особистих звичайно герб родовий гетьмана («абданк» — Хмельницьких, «курч» — Мазепи, «новіна» — Орлика). Коли ми й пишемо іноді «печать Орлика», то це скорочення само собою має означати: «печать Війська Запорозького» за часів гетьманування П. Орлика. До цієї печаті ми тепер і звертаємось.

Під час однієї із своїх подорожей Німеччиною, саме влітку 1938 року, автор цих рядків навмисне вдався до Дрездену і там, завдяки ввічливості Дирекції Саксонського Державного Архіву, мав можливість ознайомитися de visu з документом, що його цікавив, та іншими, саме тими, якими свого часу користувався й д-р Крупницький.

На підставі зібраного матеріялу скомпонував був автор згодом доповідь для прочитання в Українській Бібліотеці імени С. Петлюри в Парижі, але через обставини воєнного часу її не довелося читати.

Слід до того зазначити, що печать військову, так само Бендерського періоду еміґрації, з другого документу тепер уже й надру-

ковано, а саме в І-му томі Збірника «Мазепа», що його р. 1939 Укр. Науковий Інститут у Варшаві видав. Там подано кліше з підписами генеральної старшини під заявою їх у справі спадщини Мазепи. Взято той акт разом з іншими, до тієї справи дотичними, з матеріялів Раперсвільського Музею, до Польського Державного Архіву у Варшаві перевезених. На цім кліше бачимо, оскільки можна розібрати, й відбиток печаті, яка нас цікавить, щоправда, в дуже дрібному маштабі й невиразної репродукції. Варто зазначити, що печать та нічим не привернула до себе уваги ні автора розвідки про Бендерську комісію, д-ра Возняка, ані редакції «Збірника». Хоч репродукція й не надається до використання, проте ми з особливою приємністю зазначаємо її публікацію: поперше, маємо другий відбиток печаті Війська Запорозького з епохи Орлика і знаємо, де від знаходиться, подруге, саме це зміцняє надію, що й у наших архівах повинні знайтися відбитки цієї печаті, чи, може, й пізнішої, що її вживав Орлик протягом свого довголітнього перебування й чинности на еміґрації. Надію ту в певність тверду обертає Д. Бантиш-Каменський, від якого ми довідуємось про ще один відбиток, отже — третій, тієї печаті, який знаходиться в Московському Архіві «Колеґии Иностранныхъ Дѣлъ», під ориґіналом присяги Орлика при обранні його на гетьмана (IV, 224). Там же зберігся ще один відбиток Військової печаті трохи пізнішої доби, тобто вже четвертий, що стає нам відомим з часів цього гетьмана: Бантиш-Каменський відмічає наявність печаті під листом Орлика до запорожців з 8. XII. 1719 року (певно захоплений разом з Герциком), що переховується в «Малороссійскихъ Дѣлахъ Коллежскаго Архива» (там же, ст. 232 - 239). Не відомо, яка доля спіткала московські архіви за теперішньої світової завірюхи, але названий вище історик подає точні вказівки, де саме переховувались дві відбитки печаті, яку ми студіюємо, як рівнож раніше у нас подана згадка про відбиток печаті Суховієнка в тому ж архіві. Це піддає нам думку про доцільність окремої підготовчої роботи: не одну вказівку на матеріял цікавий і для нашої науки добув би, ми певні, той, хто взявся б передивитися з боку сфраґістичного ту чи іншу серію виданих актів, часописів і т. п., чи твори того чи іншого із наших істориків, річники давніх журналів наукових, російських чи польських, нашої «Київської Старини», «Записок НТШ» та інших місцевих часописів.

Не можемо, на превеликий жаль, подати тут фотографії з печаті або її рисунку, ані дати докладного опису її. Всі матеріяли й замітки для цього нарису знаходяться нині поза межами досягнення для автора. Тому розповімо тільки з пам'яті про печать головніше. Мусимо наперед перепросити ласкавого читача за прогалини, що їх ніяк уникнути не можна було і що самі собою пояснюються обставинами, в яких ці рядки пишуться, та за мимовільні огріхи, тими самими причинами викликані.

Документ, до якого притиснуто ту печать, це, як ми зазначили вище, охоронний на маєтності універсал, виданий гетьманом П. Орликом полковникові польської служби Роговському. Це аркуш паперу, складений вдвоє, тобто всього чотири сторінки. Текст акту займає першу сторінку, решта — чисті. Це автограф гетьмана з таким характерним для нього гарним і чітким письмом. Писано мовою українською.

Печать з правого боку внизу. Самий відбиток — на третій порожній сторінці, а притиснуто його знаменником печаті, за манерою того часу, через папір першої, що сама, перейнявши на себе відбиток, стала неначе за кустодію. Таким чином, на сторінках 3-й і 1-й того самого аркушу маємо відбиток печаті, разом із кустодією її. Печать з червоного воску на дві третини викришилась геть чисто; з воскового відбитку на 3-й сторінці збереглася лише нижня частина: ноги козака, атрибути, навкруги її відповідні середні слова леґенди. Отже справді ми маємо діло з кустодією з 1-ї сторінки, яка зберегла нам відбиток печаті, майже недоторканим. Через те викришення відбитку не можна було зробити гіпсового відлитку й довелося задовольнитися фотографією. Може відбиток печаті з актів Бендерської комісії в польському державному архіві зберігся краще, якщо він перетриває щасливо воєнну негоду. Розмір печаті, наскільки зберегла нам пам'ять, 6 сантиметрів. Форма печаті — кругла. Зовнішній вигляд: середина печаті — поле її зайнято гербом і атрибутами. Навкруги поля йде лиштва, оточена пружечками з дрібних кружалок, в якій згори, від правої руки почавши, йде навкруги леґенда. На печаті бачимо герб Війська Запорозького. Емблема — усталеного типу: козак з мушкетом. Слід може відмітити одну деталь: постать козака виходить поза межі поля печаті й високою шапкою своєю займає вгорі лиштву леґенди; таким чином, шапка та заступає місце розділки — хрестика чи зірки, з якої починається напис — леґенда.

Новими є, порівнюючи з відомими досі печатями Війська Запорозького, атрибути, що займають нижню частину поля печаті, по обидва боки постаті козака, коло його ніг. Бачимо тут різноманітну арматуру, що складається з булав та перначів, прапорів і бунчуків, списів, рушниць та гармат і т. і. Новина ця, зближаючи печать П. Орлика саме цим характеристичним для Мазепинської доби орнаментальним сюжетом з недавно минулих часів «щасливого панування ясновельможного Пана Іоанна Мазепи, гетьмана Війська Запорозького обох сторін Дніпра», переносить у сфраґістику усталену традицію української графіки тієї доби. Доволі пригадати твори таких майстрів золотого віку нашої культури, як Щирський, Галяховський, Мігура; або пригадати з наших стародруків тієї пори, з розкішних академічних «тезісів» тощо пишні арматури, до яких складу, композиції й стилю вельми набли-

жається арматура печаті часів П. Орлика. Аналогічну, хоч і біднішу та слабше виконану арматуру зустрічаємо коло герба Мазепи на звороті титульного листа Євангелії арабською мовою, що її надруковано було коштом цього щедрого «defensoris fidei», року 1708 в Алеппо. Той самий мотив бачимо ми на ґравюрах, присвячених іншим тогочасним нашим князям світу, однаково як військовим, так і духовним. То неначе данина моді свого часу і слід відмітити, моді розповсюдженій і поза межами України. Тут можемо навести одну подробицю: бачимо аналогічну арматуру на печаті тієї ж доби коронного гетьмана Сенявського, сучасника Орликового. Чи не в одному місці робились обидві ті печаті? Чи не походять вони з якої майстерні у Львові? Коли нашу печать не вивезено було ще з України, що також цілком можливе,то припущення це, принаймні щодо печаті Війська Запорозького, імовірне: для Бендер Львів наш — найближчий культурний осередок, і серед майстрів його безперечно були й такі, яким не чужа кирилиця, що нею виписано леґенду печаті.

До леґенди тієї тепер і перейдемо. Леґенду вміщено на лиштві, яку оточено пружечками з дрібних кружалочок, ніби разками намиста. Характер літер — друкований. Літери великі, прописні, гарної форми, тонкого виконання; літера « О » трохи розтягнута. Слід би було порівняти, щодо характеру — літери цієї печаті та ближчих до неї часом печатей Мазепи, Самойловича, Многогрішного. Але, не маючи перед очима самої печаті, докладно на цьому не спиняємось; взагалі палеографія леґенд на печатях вичікує ще своїх дослідників. У слові «Запорозького» кінцева частина слова не відбилась виразно.

Сама леґенда печаті така: «ПЕЧАТЬ МАЛОЇ РОСІИ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО». *

---

* Перебираючи після смерти В. Прокоповича його папери, вдалося мені знайти його замітки на листочках записної книжечки, про які він вище згадує, шкодуючи, що не мав їх з собою, коли писав ці рядки про знайдену ним у Дрездені печать В. З. на універсалі Орлика. Девчому є різниця в цих замітках, порівнюючи з описом печаті, зробленим автором з пам'яті. Тому вважаємо потрібним навести тут ці замітки повністю.

«Підпис — власноручний з розчерком. Форма кругла. Розмір діаметру печаті — 5 1/2 см. Червоного воску (сургучу), на дві третини викришилась так, що зосталась верхня частина козака. Місце прикладання — у правому нижньому кутку. Спосіб — на половині аркушу (стор. 3), а відбиток на 1-й, як кустодія. Спосіб того часу — з тієї ж теки — ілюстрації. Леґенду оточено з середини тонким подвійним кружечком, а навколо — ординарним. Постать козака — звичайного типу; довгий вус. Рукави черкески до місця корсуту (неясно написано) од жупану — узори. Шапка висока з шликом (чи султаном?) і рушниця виходять за внутрішні пружечки тіла печаті, на леґенду й служать за розділку печаткову. Леґенда — кирилицею, друкованими літерами. Розмір літер (В. П. подав пером розмір літери приблизно в 3 1/2 мм.). Напис не увесь чітко відбився: «ПЕЧ(ать) МАЛОЙ РОСІИ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАП(орожск)ОГО». Відміна: в ногах по обидві ступні козака арматура, що внизу, праворуч — ніби гармата. Далі, з лівого боку — корогви, бунчук, булава; з правого —

Дуже бажаним би видавалося нам зробити докладне порівняння цієї печаті з найближчими до неї попередніми печатями Мазепи, особливо з тією печаттю з пашпорту, навесні р. 1709 виданого з генеральної канцелярії, що про неї писав С. Томашівський. Таке порівняння тим потрібніше ми вважаємо, що воно могло б вияснити питання, чи не вивезено тієї печаті, яку вживав гетьман Орлик, ще з України? Припущення це, вище нами висловлене, нібито знаходить собі підтвердження в тій новині, яку бачимо в печатній арматурі. Адже сама арматура та, така типова для Мазепиної доби й характерна для наших ґраверів, близьких до гетьманського двору, викликає думку про роботу якогось українського майстра, виконану ще вдома, на Україні. Отже, не виключена можливість, що в **цій печаті Орликовій маємо ми ще печать Мазепи,** зроблену ще на рідній землі, після проголошення розриву з Москвою. А що П. Орлик був тоді, на Україні і на еміґрації, за Генерального писаря, до обов'язків якого належало збереження й прикладання до актів печаті військової, взагалі піклування про неї, то можна, в такім разі, з певною правдоподібністю думати, що печать ту зроблено з його наказу й за його вказівками.

З того ж погляду цікаво вельми простудіювати печать Війська Запорозького, якою скріплено підписи генеральної старшини під заявою в справі спадщини І. Мазепи. Документ той опублікований, як ми згадували, д-ром Возняком із матеріялів Раперсвільського Музею, належить до року 1709, отже до обрання Пилипа Орлика на гетьмана. Коли печать ця Польського Державного Архіву, як нам здається, хоч невиразне й дрібне кліше й не дозволяє того з певністю ствердити, та сама, що й печать з Орликового універсалу р. 1713 із Саксонського Державного Архіву, якою займаємося — то ми маємо перед очима «печать національну» або останнього часу рейментування І. Мазепи, або доби міжгетьманства, від смерти останнього до елекції його наступника.

Це, звичайно, лише припущення, що їх ствердити чи відкинути й має саме та порівняльна робота, про потребу котрої й зняли ми оце річ. А може з часом знайдеться наступниця її — пізніша печать державна з гетьманування П. Орлика? Єсть бо вістка, що коли року 1714 Генеральний писар Максимович, залишивши гетьмана, повернувся з еміґрації, то привіз з собою у Москву й державну печать українську. Отже, чи не ту, власне, що про неї йде

спис, корогва, пернач».

А що ще важливіше: знайшов я серед різних світлин, залишених покійним автором, фоторепродукцію універсалу Орликового Роговському з відбитком печаті на кустодії. Щоправда кустодія вийшла на репродукції тій досить бліда, зате текст універсалу, власноручно написаний гетьманом Орликом, вийшов гарно і ясно. **А. Я.**

річ? Коли це так, то саме в московських архівах, головним чином закордонних справ та Державному Древнехранилищі, і треба шукати слідів знаменника описаної нами печаті. А гетьман П. Орлик, втративши таким способом печать військову, мусів про нову дбати, науці покищо невідому.

«Так само інтересні ці документи, — писали ми свого часу, говорячи про збірку з Саксонського Архіву в Дрездені з часів П. Орлика, подану д-ром Крупницьким, — з погляду сфраґістичного. На одному з них знаходиться відбиток «Військової печаті», тобто печаті державної за часів гетьмана Орлика. Печать та являє валикий інтерес для вчених, що працюють на полі сфраґістики, цікава вона для історії українського права взагалі» («Тризуб», ч. 33 з 28. IX. 1939).

В чому ж той інтерес та ще й великий? — може запитати котрийсь ласкавий читач, що допіру вищеподаний опис пам'ятки прочитав. Адже бачимо печать майже без змін проти попередніх. Нехай викликає ця пам'ятка зацікавлення вчених, які займаються сфраґістикою, як досі невідомий примірник печаті Війська Запорозького, як новий варіянт з деякими відмінами й доти невживаними атрибутами. Згода! Але в чому ж вага її для державного права нашого, що нового дає вона для історії України взагалі?

Питання цілком законні й резонні. Поспішаємо дати на них відповідь. В печаті Орликовій новина сутня в одному — **в леґенді, і зміна — ґрунтовна,** що велику вагу має, нехай це здається трохи парадоксальним, **не в тому, що в печаті є, а саме в тому, чого в ній нема.**

Леґенда та — «Печать Малой Росіи славного Войска Запорожского». Отже нема, нарешті, в леґенді отих слів «Его царскаго Величества» чи скорочення «ЕЦВ», що їх обов'язково бачили ми досі на її попередницях. Нарешті, з назви Війська Запорозького, тодішнього офіційного імени Української держави, випадає оте «ЕЦВ», що наявність його свідчила про певну залежність від московських царів, про зв'язок України з Москвою. Нині визволилася й очистилася наша національна печать від усяких слідів залежности, від того навіть зв'язку, такого чи іншого, з чужою державою. Україна, ставши цілком незалежною державою, й зовнішніми ознаками те виявляє й зазначає на власній печаті: **це печать незалежної держави.**

Це логічне вивершення процесу визволення й удержавлення України. Боляче може нам, що прийшло воно так запізно, що довершився той процес вже на чужині, але потіхою й задоволенням для нашого національного почуття є те, що він свою мету, за яку попередні покоління збройно боролися й кров проливали, досяг таки; нехай на той час і запізно, а таки до свого дійшов природного кінця: Україна — незалежна держава. Отже пам'ятка та сфраґістична цікава й цінна не лише з погляду сфраґісти-

ки, але й з погляду права державного.

А саме на той час українське право державне підвело одним твором підсумки своєму попередньому розвиткові й позначило шлях, яким мало б далі йти життя нашої держави. Твір той, в якому знаходимо висновок з минулого, норми для сучасного й програму для майбутнього, наскрізь перейнято однією ідеєю — ідеєю незалежности України. Маємо на оці ухвалену в Бендерах 5 квітня 1710 року при обранні П. Орлика на гетьмана Конституцію Війська Запорозького: «Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generalles, colonelles, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utarisque partis laudo conventa, de in libera electione formali juramento ab eodem illustrissimo Duce corroborata, Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam.»

Надиво, той видатний витвір політичної думки української початку XVIII віку, коштовна пам'ятка часів Мазепи й Орлика, якось незаслужено занедбала наша історична наука. Крім однієї статті про цю Конституцію академіка Н. Василенка, з якою ми, на жаль, не могли познайомитися, бо надруковано її в одному з неприступних для нас московських видань під советами, не знаємо, чи було про неї що написано спеціяльно, хоч цього року минуло вже 96 літ, як О. Бодянський подав її світові друком у «Чтеніяхъ Московскаго Общества Исторіи и Древностей». Вона й досі не має своєї монографії, хоч безперечно на неї заслуговує. Про цю прогалину в нашій історичноправній літературі ми вже не раз говорили («Тризуб», ч. 33 - 5 з р. 1939). «Справді бо, — як писали ми тоді, — не маємо соромитися цієї нашої Конституції перед другими народами, які справедливо пишаються своїми історичними актами установчого характеру.».

Провідну ідею Конституції 1710 року, ідею незалежности дуже влучно й стисло передає трохи пізніша формула гетьмана П. Орлика в інструкції нашому посольству до Блискучої Порти з 9 листопаду 1711 р.: «Ut Ukraina ab utraque parte Boristhenis cum Exercitu Zaporoviensi genteque Parvae Rossiae perpetuo sit ab omni extra dominatione libera»! Ту саму ідею виявляє й печать, як ми ствердили вже, Війська Запорозького цієї доби. Це — плястична ілюстрація, сфраґістична паралеля до Конституції. Конституційний акт Ради Військової в Бендерах, гетьманом новообраним затверджений, і печать Війська Запорозького, якою він свої універсали скріпляв, міцно між собою пов'язані, вони творять неподільну пару, яка писаним словом та рельєфним образом ту нашу думку перед усім світом стверджує: **Україна незалежна!**

І нам, що в наслідок нещасливої війни за визволення й суверенність України рідну землю залишили й довгими літами на чужині перебуваємо, надто близькою й дорогою стає думка предків наших, далеких часом та близьких нам духом, про свій край, його волю й державність. Та творча думка, що залишила нам у

спадщину оту печать, оту Конституцію; та думка, що саме в словах останньої яскравий вираз свій знайшла, що голосною луною відзивається в серці кожного патріота українського:

«Нехай те станеться на вікопомную Війська Запорозького і всього народу Малоросійського славу й пам'ятку!» («Источники Малороссійской Исторіи» Бантышъ-Каменскаго, ч. II., «Чтенія М. О. И. Д.», кн. 1. стор. 242, 1859 р.).

VI

ПІДСУМКИ

Українська сфраґістика, як ми свого часу згадували, ще в сповиточку («Сфраґістичні анекдоти»). До останнього часу навіть у наукових колах не завжди в належній мірі розумілося значення сфраґістики для історичних дослідів. В діяльності наших учених, високих шкіл, товариств наукових, виданнях історично-періодичних, взагалі в літературі української історії сфраґістика досі не займала того місця, яке їй безумовно повинно було б належати. В кожнім разі, інтерес до неї й увага, навіть серед учених істориків, мінімальні. Про це приклад наочний, що його подає нам відбиток державної печаті часів гетьмана Орлика, нами описаний вище, занадто переконливо промовляє.

Адже не можна заперечити ані відкинути інтересу, який та печать собою уявляє, ані ваги того, що дає вона нам із погляду сфраґістичного, з погляду державного права України, з погляду нашої історії взагалі. А тим часом печать ту бачили кілька українських учених, які акти, що до одного з них притиснуто печать, студіювали або перед очима мали, і свої розвідки чи статті друкували окремими книжками чи в збірниках та тій добі присвячували, а проте повз неї пройшли без уваги. В словах цих нема ані тіні докору, жадного осуду. Не почуваємо себе ніяк до того покликаними. Це лише констатування факту, який примушує нас відповідні висновки зробити. Явище це — цілком нормальне. Загальний історик, беручи з документу для його праці потрібне, не має змоги, хоч і як би те, може, бажане й корисне було, піддавати матеріял, який через його руки проходить, не лише критиці історії, а ще й допоміжних наук, коли цього останнього не вимагали спеціяльні моменти. Наведемо приклад. Питання про титул жаловальної грамоти м. Веліжу, якого не можна вирішити, не застосувавши методів дипломатики й сфраґістики (М. Грушевський. «Історія України-Руси», т. IX, 2); питання те, зв'язане взаґалі з проблемою часу — доповнення царського титулу словами «и Бѣлыя Росіи», що в свою чергу має значення у справі фальсифікації так званих «Пунктів Переяславського договору в

редакції 1659 р.» (А. Яковлів, «Українсько - Московські договори»,М. Грушевський, т. IX). Взагалі, поза окремими випадками, які такого з фахового погляду досліду вимагають, автор досліду загального характеру не спиняється на подробицях характеру сфраґістичного чи з поля дипломатики: це могло б відхилити його від прямого завдання, переобтяжити працю із загального погляду дрібницями. Інша річ, що дрібниці ті, оті подробиці, скажемо — сфраґістичні, часом на око відразу й непомітні, мають завжди свою ціну, а іноді набувають і ваги не абиякої. Це не їх справа, а фахівців. Отже, не можна мати й тут жадних претенсій до вчених, що не зважали на нашу печать, а з свого боку, навпаки, ми вельми вдячні д-ру Крупницькому за його нотатку в монографії, присвяченій П. Орликові, про печать під актом, що полегшило наше завдання знайти її відбиток, та д-ру Вознякові, який, подавши репродукцію автографів козачої старшини, тим самим подав і репродукцію печаті, вказавши, де знаходиться документ, на якому маємо той відбиток.

Сфраґістика — наука допоміжна, та все ж таки має вона свої, їй властиві риси, і матеріял, який вона досліджує, потребує своєрідного для себе підходу, з своєю міркою, з своїми особливими методами. Користуючись ними, вчені, що тією наукою займаються, — і мають студіювати пам'ятки сфраґістичні, а висновки свої на послуги історії, до розпорядження істориків віддавати. Чим більше ті студії спеціяльні розвинені, чим більш наслідків у роботі своїй наука ця досягла, тим багатший матеріял в спромозі вона постачити історії, тим всебічнішим стає наше знання минулого. А з того випливає безумовна необхідність спеціяльних сфраґістичних дослідів.

І тут мусимо знову з жалем підкреслити нерозвиненість української сфраґістики, її відсталість, убогість літератури. Сфраґістика на Україні щойно перші наукові кроки починає робити. Таке несприятливе становище цієї науки утруднює організацію студій, але, разом з тим, такі знахідки, як печать П. Орлика, повинні бути стимулом до дальших і ширших дослідів Не одну цінну річ ще можна знайти, вибрати на полі української сфраґістики, що досі облогами лежить. Воно, поле те, чекає нових робітників. Може хто з молоді чи молодих істориків, надто з таких, що студіюють чи працюють у таких місцях, де по архівах переховується багато ще недоторканого нашого сфраґістичного матеріялу, замисляться над цими стрічками, ближче зацікавляться питаннями, тут порушеними і, шукаючи своєї постаті на полі історії, навернуться саме на ниву сфраґістичну. Певні, що нових адептів цієї науки чекають цікаві здобутки, особливо, коли в своїй роботі знайдуть вони досвідчених керівників.

Сучасне завдання української сфраґістики, як справедливо зазначив І. Крип'якевич у своїй праці «З української сфраґістики», — це збирання матеріялів, їх вивчення, ті попередні студії,

лише на підставі яких можна буде перейти до спроб синтезу.

Отже в програмі роботи сфраґістичної тепер на першому місці стоять розшукування й збирання пам'яток, їх опис, фотографування, зняття гіпсових відлитків, реєстрація, систематизація, утворення окремих відділів та сфраґістичних кабінетів. А зібраний та вивчений матеріял повинен дати ґрунт для розвідок про цікаві печаті чи їх групи, постачити теми для монографій, присвячених тим чи іншим питанням, сприяти висвітленню проблем, викликати розвиток дослідів, ставити тези для дисертацій по вищих школах, де бажано було б запровадити до програми викладів, хоч необов'язкових для слухачів, курсів сфраґістики, дипломатики та інших допоміжних наук, служити за предмет для рефератів у наукових товариствах, публічних лекцій, і т. д., і т. д. Нам би здавалось ще бажаною спеціяльна «сфраґістична експедиція», можлива, на нашу думку, і за теперішніх часів і обставин. Коли б у різних центрах, в кожному в межах свого досягнення була б така праця переведена, то музеї й архіви і різні сховища, скажемо Львова, Кракова, Варшави, европейських столиць і провінційних міст на українській території та сусідніх з нею земель не одне б віддали з тих скарбів своїх, що вони переховують, скарбів, які складають частину культурної спадщини нашого минулого.

3. XI. 1941 року

Agay.

На південному побережжі
Франції

БІБЛІОГРАФІЯ

А. Джерела

Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, тт. III і X.

Бантышъ-Каменскій, Д. Источники Малороссійской исторіи. «Чтенія Московскаго Общества Исторіи и Древностей», тт. I - II. 1859.

Каталогъ Музея Тарнавскаго въ Черниговѣ.

Малороссійскій Гербовникъ, составленный В. Лукомскимъ и В. Модзалевскимъ съ рисунками Г. Нарбута. СПБ, 1914.

Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, СПБ, т. I. 1830.

Портреты, гербы и печати Большой Государственной Книги 1679 г. Изданіе СПБургскаго Археологическаго Института. СПБ, 1903.

Реєстра всего Войска Запорожского ... 1649 р. Изданные О. Бодянскимъ въ **«Чтеніяхъ Московскаго О-ва Исторіи и Древностей Россійскихъ»**, тт. I - II. Москва, 1875.

Снимки древнихъ русскихъ печатей. Изданіе Комиссіи печатанія государственныхъ грамот и договоровъ. Вып. I. Москва, 1880.

Сборникъ снимковъ съ древнихъ печатей, прилож. къ грамотамъ и др. юридич. актамъ, хранящимся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи. Съ 20 таблицами. Москва, 1858.

Собраніе Государственныхъ грамотъ и Договоровъ, тт. I--IV. Москва, 1813 - 1828.

Б. Література

АНТИПОВИЧ К. Е. **Київська мійська печатка.** Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Багалія. Видання ВУАН. Київ, 1927.
АРСЕНЬЕВЪ Ю. **Геральдика.** Лекціи. Москва, 1908.
БАНТЫШЪ-КАМЕНСКІЙ Д. **Исторія Малой Россіи**, тт. I - II.
БАРСУКОВЪ А. **Правительственныя печати въ Малороссіи. «Кіевская Старина»**, т. XIX, за 1887 г.
BAUMGARTEN. Origine de Michel Wiesniewecki. «Orientalia Christiana».
BIRCH de GRAY W. Catalog of Seals in the departement in the British Museum. London, 1887 - 1900.
BRESLAU H. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland. Leipzig, 1889.
БОЛСУНОВСКІЙ К. **Сфрагистическіе и геральдическіе памятники Юго-Западнаго края**, тт. I - II. Кіевъ, 1899.
БѢЛОКУРОВЪ О Посольскомъ Приказѣ. Чтенія М. О. И. Д. Р. Книга 3. Москва, 1906.
CHASSANT et DEBARRE. Dictionnaire de Sigillographie, 1860.
ГОЛУБЕВЪ С. **Описаніе и истолкованіе дворянскихъ гербовъ южнорусскихъ фамилій въ произведеніяхъ духовныхъ писателей XVII в.** Кіевъ, 1872. Т. XVI. Труды Кіев. Дух. Акад..
ГРУШЕВСЬКИЙ М. **Лист Володимирської громади 1324 р.** Записки Наук. Т-ва Шевченка, тт. XXII. Львів, 1906.
ЙОГО Ж **Ілюстрована історія України.** Київ, 1921.
ЙОГО Ж **«Велика, Мала й Біла Русь». «Україна»** за 1917 р. Книга I - II.
ЙОГО Ж **Історія України-Руси**, т. IX, ч. 2. Київ, 1931.
DAROWSKI. Znaki pieczętne ruskie. Noty heraldyczne. Paryz, 1862.
DEMAY G. Inventaire des sceaux de Normandie. Paris, 1881.
DEMAV G. Le costume au moyen âge d'après les sceaux. Paris, 1880.
DOUET d'AREQ. Collection des sceaux. I - II v. v. Paris, 1863 - 1868.
ДОРОШЕНКО Д. **Нарис історії України**, тт. I - II. Праці Укр. Наукового Інституту у Варшаві, тт. IX і XVIII.
ЙОГО Ж **Мазепа в історичній літературі і житті** Збірник **«Мазепа»** тт. XII. VI. Видання Укр. Наукового Інституту у Варшаві, 1933.
ERHARD H. A. Kritische Uebersicht des Diplomatik (Zeitschrift für Archivkunde, Diplomatik und Geschichte. Abt. IV. II. Bd. 1836).
EWALD W. Siegelkunde. München, 1914 (Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte. Abt. IV).
ФИЛИППОВЪ А. **Учебникъ исторіи русскаго права.** Юрьевъ, 1914.
HAUPTMANN F. Wappenkunde. (Handbuch der Mittelarlichen und Neueren Geschichte. 1914).
HOHENLOHE - WALDENBURG F. K. Sphragistische Aphorismen, 1882.
HEINECCIUS J. M. De veteris Germanorum aliorumque nationum sigillis eorumque usu et prestantia syntagum historicum. Francfurt, 1709.
HEIMAN J. Commentarii de re diplomatica imperatorum. Nuremberg. 1745.
GRATEFEND H. Ueber Sphragistik. Breslau, 1875.
GIRY A. Manuel de diplomatic. 1894.
ILDEN T. Sphragistik. Leipzig - Berlin, 1912.
ИКОННИКОВЪ В. **Опытъ русской исторіографіи**, т. I. Кіевъ, 1891.
KOEHNE de M. Notices sur les sceaux et les armes de la Russie. Berlin, 1861.
КОТОШИХИНЪ. **О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича.** СПБ, 1884.

KORDUBA M. La literature historique .sovietique ukrainienne. Compte-rendu 1917-1931. «Bulletin d'information des sciénces historiques en Europe Orientale». Varsovie, 1938.
КОРНИЛОВИЧ М. **Печатки 16-ти Київських цехів.** Ювіл. Збірник на пошану М. Грушевського. Видання ВУАН. Київ, 1928.
КРИМСЬКИЙ А. **Історія Туреччини.** Київ, 1924.
КРИП'ЯКЕВИЧ І. **З козацької сфрагістики.** Записки НТШ. Тт. CXXII - CXXIV.
ЙОГО Ж **Студії над державою Богдана Хмельницького.** ЗНТШ. Тт. CXLVII. 1927.
КРУПНИЦЬКИЙ Б. **Гетьман Пилип Орлик.** Праці Укр. Наук. Інституту у Варшаві. Т. XLII. Варшава, 1937.
ЛАКІЕРЪ А. **Русская геральдика,** тт. I - II. СПБ, 1855.
ЙОГО Ж **Исторія титула русскихъ государей.** Журналъ М. Нар. Просв. СПБ, 1847.
MURE CONRAD, von. De re prosandi...
ЛАППО-ДАНИЛЕВСКІЙ А. **Печати послѣднихъ Галицко-Владимирскихъ князей и ихъ совѣтниковъ.** СПБ, 1906.
LECOY DE LA MARCH. «Les sceaux». Paris, 1889.
LEGRAND E. Bibliographie Hellenique... XVII s. 1918.
LELEVEL S. Pol ka wieków srednich. Poznań, 1855-56.
MABILLON JEAN DOM. De re diplomatica. Libri VI., 1681.
ЛИХАЧЕВЪ Н. **Дипломатика. Лекціи.** СПБ, 1901.
ЙОГО Ж **Дѣло о пріѣздѣ въ Москву А. Поссевина.** СПБ, 1903.
ОГЛОБЛИН О. **Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом р. 1692.** Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Багалія. ВУАН. Київ, 1927.
ОЛЬХІВСЬКИЙ Б. **Вільний народ.** Варшава, 1938.
ПЕРЕПИСКА и **другія бумаги кор. Карла XII, Ф. Орлика и др.** Чтенія М. О. И. Д. Р. Кн. I. 1847.
MAURY A. Une nouvelle science auxiliaire de l'histoire. La sigillographie ou de science des sceaux «Revue des deux Mondes». IX - X. Paris, 1874.
POSSE O. Die Lehre von den Privatkunden. Leipzig, 1894.
ПРОКОПОВИЧ В. **Сфрагістичні анекдоти.** Праці Укр. Історично-Філологічного Т-ва в Празі. Прага, 1938.
ROMAN J. Manuel de sigillographie française. Paris, 1912.
SAGARA DE Y SISCAR F. D. Importantia de la Sigillographia como ciencia auxiliar de la historia... Barcelona, 1902.
САВЕЛОВЪ А. **Библіографическій Указатель по исторіи, геральдикѣ и родословію Россійскаго дворянства.** Острогожскъ, 1898.
SEYLER G. Geschichte der Siegel. Leipzig, 1894.
СКАЛЬКОВСКІЙ А. **Исторія Новой Сѣчи.** 1846.
СЛАБЧЕНКО Марія. **Малороссійскія печати.**
СЛАБЧЕНКО М. **Запорозькі печаті,** кн. XIX. Записки Істор.-Філолог. Відділу ВУАН.
СОЛОВЬЕВЪ С. **Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ,** т.Х.
ТОМАШІВСЬКИЙ С. **Словацький висланник на Україні (1708 - 1709),** Науковий Збірник, присвячений проф. М. Грушевському. Львів, 1906.
ХАРЛАМПОВИЧ К. **Малороссійское вліяніе на великороссійскую церковную жизнь,** т. I. Казань, 1914.
ЩИТКІВСЬКИЙ. **Рід і герб Шептицьких. «Богословія».** Львів.
ЭВАРНИЦКІЙ Д. **Исторія запорожскихъ казаковъ.**
ЯКОВЛІВ А. **Українсько-московські договори XVII - XVIII в.** Праці Укр. Наукового Інституту у Варшаві, т. XIX. Варшава, 1934.
VOSSBERG. Siegel des Mittelalters von Polen, Litauen, Schlessien, Pommern und Preussen. Berlin, 1884.
WALLY N. M. de. Elements des paleographie. Paris, 1858.

WITTUG. Herby nieznanej szlachty polskiej.
WYON A. B. The great seals of England. London, 1887.

Примітка. Небіжчик В. Прокопович не встиг скласти покажчика використаних ним джерел та літератури. Вважаючи корисним дати читачеві такий бібліографічний покажчик, Редакція склала його на підставі вказівок Автора в тексті та численних записок і заміток, залишених Автором. Якщо в поданому вище покажчику трапились якісь помилки чи неповні означення праць авторів або часу й місця видань тощо, то Редакція просить пробачити ці огріхи, яких уникнути було неможливо.

А. Я.

SUMMARY

Viačeslav PROKOPOVYČ (1881-1942), Ukrainian historian, pedagogue and statesman (Minister of Education in the Government of the Ukrainian National Republic in 1918, Prime-Minister in 1919), since 1920 in exile, first in Poland, then in France.

In his first work „ Under the Golden Flag " (written in Kyjiw in 1920, and published as late as 1943 in exile) the author deals with the history of the municipal order and the life in Kyjiw in the eighteenth and first half of the nineteenth centuries, that is the period when the capital of Ukraine enjoyed the „ Magdeburg Code ", later abolished by Russia.
He came to Paris in 1925. There he wrote a critical essay „ Sphragistical Anecdotes ", published in the „ Procedures of the Ukrainian Historical-Philological Society in Prague " in 1932. In this essay he strongly criticized the Russian official collection : « Reproduction d'anciens cachets russes : sceaux d'Etat, des tsars, de provinces, villes, institutions gouvernementales, personnages ecclésiastiques et séculiers. Edition de la Commission d'impression des lettres patentes et traités, attachée aux Archives principales de Moscou du Ministère Impérial des Affaires Etrangères, 1re livraison. » Moscou, 1880, — in which the phallacies in comments on Ukrainian sphragistical documents are anecdotique.

The book under review contrains two works by V. Prokopovyč. First one: „ Petchatj Malorossiyskaya " (The Little-Russian Seal) was unfinished. The author managed to complete the first part only, edited and prepared for publication by Prof. Andrij Jakowliw. This is a study of the State-Seal of Tsarist Russia, designed for sealing the Tsarist official documents, sent to and concerning the „ Zaporozhian Cossacks ", at that time constituting the Ukrainian State. The author, analysing „ Petchatj Malorossiyskaya ", which contains in its inscription the words „ and White Russia ", proves that the seal was cut in autumn 1655, and not in March 1654, when the „ Pereyaslav Statti " (Pereyaslav Articles) appeared. Thus he gives additional confirmation of the assertion of several scholars (Prof. M. Hrushevskyy, Prof. A. Jakowliw and others) that „ Pereyaslav Statti " of 1659 (edited by Aleksey Trubetzkoy) is a Muscovite falsification.

In his second work „ Sphragistical Studies " V. Prokopovyč gives the general theory of Sphragistics, defines its place and significance in relation to history, outlines its object, methods and terminology, indicating its connection with heraldry and diplomacy. The work contains illustrations of Ukrainian sphragistical documents. Ukrainian terminology is used throughout the book for the first time.

RÉSUMÉ

Viačeslav Prokopovyč (1881-1942) historien, pédagogue et homme politique fút, en 1918, Ministre d'Instruction Publique du Gouvernement de la République Ukrainienne et, en 1919, Premier Ministre du même Gouvernement.

Obligé de s'exiler, il émigra en 1920 en Pologne, puis passa en France.

Sa première œuvre, « Sous le Drapeau d'Or », écrite à Kyiv en 1920 et publiée seulement en 1943, est consacrée à l'étude de l'organisation municipale et de la vie de Kyiv au XVIIIe siècle et dans la première partie du XIXe — période où la capitale de l'Ukraine jouissait du droit de Magdebourg, droit aboli par la Russie ensuite.

En 1925, V. Prokopovyč arrive à Paris. Il écrit une étude critique, « Anecdotes sphragistiques » qu'édite en 1932 la Société Historique et Philologique de Prague. Dans ces pages, il soumet à une critique implacable le recueil russe officiel : « Reproduction d'anciens cachets russes : sceaux d'Etat, des tsars, de provinces, villes, institutions gouvernementales, personnages ecclésiastiques et séculiers. Edition de la Commission d'impression des lettres patentes et traités, attachée aux Archives principales de Moscou du Ministère Impérial des Affaires Etrangères, Ire livraison. » Moscou, 1880, — rempli d'erreurs grossières quant aux matériaux sphragistiques ukrainiens.

Dans le volume actuellement présenté au public ont été réunis deux ouvrages de V. Prokopovyč :

Le premier, « Le Sceau de la Petite-Russie » est resté inachevé. L'auteur n'en a écrit que la première partie que le professeur André Jakovliv a revue et préparée pour l'édition. C'est une étude du sceau de l'empire moscovite destiné à sceller les missives des tzars adressées à l'armée zaporogienne de l'Ukraine, qui, à l'époque, était par Moscou traitée d'égale à égale, en tant qu'état. L'auteur fait l'analyse de ce sceau qui porte en exergue les mots « et de la Russie Blanche », preuve de ce qu'il fut ciselé en automne 1655 et non en mars 1654, date de l'apparition des « Articles de Pereiaslav ». Ainsi l'auteur confirme la thèse d'un nombre considérable de savants (MM., les Professeurs M. Hruševskyi et A. Jakovliv, entre autres) selon laquelle les soi-disant « Articles de Pereiaslav », de 1659, rédigés par Aleksiei Trubetskoy, ne sont qu'un faux moscovite.

Le deuxième ouvrage du recueil a pour titre « Etudes sphragistiques ». L'auteur y donne une théorie générale de la science sphragistique, détermine sa place et son importance en tant que science auxiliaire de l'histoire et en explique l'objet, les méthodes et la terminologie, tout en soulignant ses liens avec la science de la diplomatie et avec l'Héraldique. L'ouvrage est illustré de documents sphragistiques ukrainiens et la terminologie sphragistique ukrainienne y est employée pour la première fois.

ZUSAMMENFASSUNG

Viačeslav Prokopovyč, 1881-1942, ukrainischer Geschichtsforscher, Pädagoge und Staatsmann (1918 Unterrichtsminister in der Regierung der Ukrainischen Volksrepublik, 1919 Ministerpräsident), seit 1920 in der Verbannung, zuerst in Polen, dann in Frankreich.

Die erste Arbeit « Unter der Goldenen Fahne » (verfasst in Kiev 1920, ediert erst 1943 in der Emigration) widmete er der Geschichte der Stadtverfassung und des städtlichen Lebens von Kiev im 18. und der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, einem Zeitabschnitt, während dessen die ukrainische Hauptstadt im Genuss des Magdeburger Rechtes stand, das von Russland aufgehoben wurde.

Nach seiner Übersiedlung nach Paris, 1925, schrieb Prokopovyč eine kritische Untersuchung « Sphragistische Anekdoten », herausgegeben 1932 in den « Abhandlungen der Ukrainischen Historisch-Philologischen Gesellschaft zu Prag ». Darin unterzieht er das russische amtliche Sammelwerk : « Reproduction d'anciens cachets russes : sceaux d'Etat, des tsars, de provinces, villes, institutions gouvernementales, personnages ecclésiastiques et séculiers. Edition de la Commission d'impression des lettres patentes et

traités, attachée aux Archives principales de Moscou du Ministère Impérial des Affaires Etrangères, 1re livraison. » Moscou, 1880., — einer scharfen Kritik, weil es bei Erörterung ukrainischer sphragistischer Materialien — anekdotische Irrtümer zuliess.

In dem genannten Werk sind zwei Arbeiten von V. Prokopovyč vereinigt. Die erste « Das Kleinrussische Siegel » wurde nicht vollendet ; der Vrf. vermochte nur den I. Teil niederzuschreiben, den dann Prof. Andrij Jakovliv redigierte und zum Druck herrichtete. Es ist dies eine Studie über das Staatliche Siegel des Moskauer Zarates, das zum Siegeln der zarischen an das Zaporoger Heer in der Ukraine gerichteten Urkunden vorgesehen war ; das Zaporoger Heer in der Ukraine war nach damaligen Begriffen einem Staatswesen gleichzusetzen. In seiner Analyse des « Kleinrussischen Siegels » in dessen Aufschrift sich die Worte « Weiss-Russlands » finden — beweist er, dass das Siegel erst im Herbst 1655 geschnitzt worden ist und nicht schon im März 1654, der Entstehungszeit der « Perejaslaver Artikel ». Damit trägt er ein weiteres Argument für die Ausicht zahlreicherer Gelehrten, wie Prof. M. Hruševskyj, Prof. A. Jakovliv u. a., bei, wonach die sog. Perejaslaver Artikel d.J. 1659, in der Redaktion von Aleksej Trubezkoy eine Moskauer Fälschung darstellen.

In der Arbeit « Sphragistische Studien » bietet V. Prokopovyč eine allgemeine Theorie der Lehre vom Siegelwesen, bestimmt ihre Stellung und Geltung als einer Historischen Hilfswissenschaft, erläutert ihren Gegenstand, ihre Methodik und Terminologie und ihre Zusammenhänge mit der Heraldik und der Diplomatik ; die Arbeit wird mit ukrainischen sphragistischen Materialien belegt und verwendet erstmalig die ukrainisch-fachliche Terminologie.

Ця книжка вийшла завдяки збірці, заініційованій у Бельгії о. Іваном Котом; жертводавці: о. Іван Кіт - 4.900 бельг. франків, о. кан. Гр. Фуканьчик - 3.000 бф, Фед. Димид - 2.700 бф, Дм. Димид - 1.800 бф, о. Бд. Курилас ЧНІ - 1.000 бф, Вас. Гриненків - 1.000 бф, Ол. Рудзінський - 1.000 бф, Ів. Зубрицький - 900 бф, Ів. Жибак - 800 бф, о. Ант. Рижак - 500 бф, Мих. Ґурський - 500 бф, Вол. Соляр - 500 бф, Ст. Біланик - 300 бф, брат Павло ЧНІ - 150 бф; разом 19.050 бф.

I

Ia

V

Додаток I. «Печать Малороссійская» — московська царська велика печать 1667 р. для зносин із Україною. **Додаток I - а.** «Печать Малороссійская» у збільшеному вигляді. **Додаток V.** Репродукція московських монет в один рубль і в полтину та в полтинник із «Каталога русскихъ монетъ» В. Петрова.

II

III

IV

VI

VII

VIII

Додаток II. Репродукція «Печати Малороссійской» з видання «Снимки съ древнихъ русскихъ печатей», таблиця ч. 51. **Додаток III.** Репродукція печаті на грамоті Б. Хмельницькому з 27 березня 1654 р. із видання «Снимки съ древнихъ русскихъ печатей», таблиця ч. 50. **Додаток IV.** «Печать Малороссійская» 1672 р. з видання «Снимки съ древнихъ русскихъ печатей». **Додаток VI.** Репродукція великої державної печаті московської, притиснутої на документі 1656 р., що знаходиться в Королівському Архіві в Копенгазі. **Додаток VII.** Репродукція великої печаті царя Олексія Михайловича, ґравюра якої знаходиться в праці Адама Олеарія вид. 1696 р. (з видання «Снимки»...). **Додаток VIII.** Проект генерал-губернатора Румянцева нової російської державної печаті для зносин із Україною.

ЗМІСТ

«Печать Малороссійская»

СФрагістичні етюди

P. I. U. F. 3, rue du Sabot Paris, 6

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

видає

ГАСЛОВУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Друга, словникова частина «Енциклопедії Українознавства» матиме 100 аркушів друку, себто 1.600 сторінок великого формату, поділених на чотири томи; вона обійматиме близько 20.000 статтей і заміток. Книга буде багато ілюстрована у тексті й на окремих вкладках чорними й кольоровими малюнками — портретами, фотографіями міст, краєвидів, фльори і фавни України, важливих споруд, репродукціями пам'яток мистецтва, історичними й географічними мапами діяграмами, хронологічними й порівняльними статистичними таблицями, що займатимуть бл. 100 сторінок; основною мапою до другої частини «Енциклопедії Українознавства» є велика мапа України 1 : 2 000 000 (120×65 см.) в чотирьох секціях, додана в кінці книги.

РЕДАКЦІЯ Й СПІВРОБІТНИКИ ГАСЛОВОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА (ЕУ/2)

Головний Редактор: проф. д-р **КУБІЙОВИЧ ВОЛОДИМИР**

Заступник головного редактора: проф. **Глобенко Микола**

Редакційний Комітет: проф. д-р Архімович Олександер, проф. Борщак Ілля, проф. Васильїв Микола, проф. д-р інж. Вертиполох Євген, Дорошенко Володимир, проф. інж. Іванис Василь, д-р Мишуга Лука, проф. д-р Мірчук Іван проф. д-р Оглоблин Олександер, проф. д-р Пастернак Ярослав, проф. д-р Полонська-Василенко Наталія, проф. д-р Полянський Юрій, проф. д-р Розгін Іван, проф. д-р Рудницький Ярослав проф. д-р Стахів Матвій, проф. д-р Смаль-Стоцький Роман, проф. д-р Чубатий Микола, проф. д-р Шевельов Юрій, проф. д-р Яковлів Андрій. **Секретар редакції:** Янів Софія.

Редакцію окремих ділянок провадять 38 визначних науковців і фахівців; співробітниками й авторами є понад 200 осіб, які репрезентують усі ділянки українознавства в найширшому значенні цього слова.

Адреса Редакції: 27, rue des Bauves Sarcelles (S. et O.) France.

НА ЕМІҐРАЦІЇ ВИДАЛО НТШ НАСТУПНІ КНИГИ:

а) **В Серії «Записок НТШ»:**

«В 300-ліття Хмельниччини», Збірник. Записки НТШ, т. 156; 10,5 арк.
Л. О к і н ш е в и ч: «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII — XVIII ст.». Записки НТШ, т. 157; 14,5 арк.
Є. Ю. П е л е н с ь к и й: «Ucrainica в чужих мовах». Записки НТШ, т. 158; 7 арк.
А Я к о в л і в: «Український кодекс 1743 р.». Записки НТШ, т. 159; 11 арк.
В. К у б і й о в и ч: «Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)». Записки НТШ, т. 160; 4-кольорова карта з 1 арк. пояснень.
Збірник Філологічної Секції, т. 24. Записки НТШ, т. 161; 13 арк.
Збірник Філологічної Секції, т. 25. Записки НТШ, т. 162; 6 арк.
В. П р о к о п о в и ч: «Печать Малороссійская і Сфраґістичні етюди». Записки НТШ, т. 163; 6 арк.

б) **В Серії «Бібліотеки Українознавства»:**

Я. П а д о х: «Нарис історії українського карного права». Бібліотека Українознавства ч. 1; 5,25 арк.
І. Х о л м с ь к и й: «Історія України». Бібліотека Українознавства ч. 2; 23 арк.
Ю. Ш е р е х: «Нарис сучасної української літературної мови». Бібліотека Українознавства ч. 3; 25 арк.
П. З а й ц е в: «Життя Тараса Шевченка»; 25 арк.

в) **Чужомовні резюме прочитаних доповідей:**

«Proceedings». Історично-Філософічна Секція; Vol. I; 7,5 арк.
«Proceedings». Філологічна Секція. Vol. I; 5 арк.
«Proceedings». Математично-Природописно-Лікарська Секція. Vol. I (XXIX); 3 арк.
«Resumé de la Conference Scientifique à Sarcelles»; 4 арк.

г) **Інші видання:**

«Сьогочасне й Минуле»
том І. за 1948 рік; 8 арк.
том II. за 1949 рік; 9,5 арк.
«Історія НТШ»; 3 арк.
«Хроніка НТШ»:
Випуск ч. 75, за час 25. VI. 1939 — 15. III. 1949; 2,5 арк.
Випуск ч. 76, (резюме доповідей по-українськи); 1 арк.
Випуск ч. 77. за час 9. IV. 1949 — 31. XII. 1953; 4 арк.
Бюлетень. Матеріяли IV-ої Наукової Конференції НТШ — Торонто.